

ŽIVOT I SOCIJALNA KULTURA STOČARSKOG STANOVNIŠTVA POD DINAROM

UVOD

Proučavajući život i socijalnu kulturu stočarskog stanovništva pod Dinarom, zahvaćamo ustvari stanje, razvoj života i kulture na nekadašnjem krajiškom teritoriju kojim je prolazila »linea Grimmani«, specijalno u selima na samoj planini Dinari, oko izvora Cetine i onima koja stočarskom privredom gravitiraju Dinari.¹ Tim krajem prohujale su mnoge nedaće povijesnih zbivanja. Masovna iseljavanja starosjedilaca ostavila su slobodan prostor useljavanju stanovnika iz istočnijih dinarskih krajeva. Kasnijim migracijskim masama ovi su naseljenici bili starosjedilačka društvena i kulturna baza.

Život i kultura stanovnika pod Dinarom, kao i u susjednim dinarskim prostorima, uslijed nesigurnosti zbog ratovanja s Osmanlijama, ostali su sve do 18. stoljeća nepoznati svijetu.² Cetinska krajina, tj. prostor našeg istraživanja, dio je nekadašnje veće teritorijalno-političke i ekonomsko-društvene cjeline. Historijski podaci ukazuju na povezanost hrvatskih plemena na tom prostoru, koju — po Porfirogenetu — »... kod Cetine i Hlivna približuje zemlji Srba«³. Otada počinje proces mikromigracijskih strujanja, ali se u ispravama, darovnicama i drugim dokumentima u vezi s organizacijom, te crkvenim i drugim posjedima, od 11. do kraja 14. stoljeća »Cetina« i »Hlivno«, tj. »Clueno«, iskazuju kao određene ali povezane regionalne cjeline.⁴ Razlike u razvoju kulture Cetinske i Livanjske krajine ne mogu se pretpostaviti sve do polovine

---

¹ Mirko Marković, Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za NŽO, knj. 51, Zagreb 1989.

Proučavana su sela: Uništa, Glavaš, Kijevo, Polače, Cetina, Civiljane, Kosore, Podosoje, Moavice, Štikovo, Vinalić, Otišić (dokumenti za) Ježević, Bitelić i Bračev Dolac, od 1973. do 1986. godine.

² Mirko Marković, Pregled upoznavanja Dinarskog gorja, *Geografski pregleđ*, X, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, str. 13—26.

³ Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata*, I, Zagreb, 1925, str. 446. i dalje; — Franjo Rački, *Documenta historiae chroaticae, periodum antiquam*, vol. 10, Zagreb 1877, str. 400. i d.

⁴ Tadija Smičklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagreb 1904, str. 193. i d.; — Vjekoslav Klaić, Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, XV, Zagreb 1928, str. 17, 23. i d.

kom vremenskom odsjeku karakterizira specifičan etnički mozaik, vijekovima je središte transhumantnog stočarenja. Kako je Cetinska krajina stoljećima sukcesivno primala stanovnike, značajno je naprimjer da je — prema podacima o porezima — vlaško stanovništvo susjednih bosansko-hercegovačkih prostora krajem 15. stoljeća sjedilačko.⁵ Život trans-15. stoljeća, iako 1326. godine Livno s područjem Glamoča i Duvna prelazi pod vlast bosanskih vladara. Cijeli taj dinarski prostor, koji u svahumantnih stočara i na ovim prostorima odavno karakterizira sjedilački način obitavanja, ali na dva lokaliteta — nizinskom u selu i planinskom na stočarskim stanovima. Njima, dakle, po tradiciji nije strano povremeno mijenjanje životnog prostora, ali ne karakterizira ih kontinuirano kretanje, već nakon dužih vremenskih intervala, zavisno o proizvodnim datostima.

Na ovome mjestu zadatak nam je da utvrdimo stanje i oblike tradicijskog društvenog života i običaja u okolini Dinare kroz protekla stoljeća. Za to je, međutim, neobično važno poći od činjenice da su na etnički mozaik i u Cetinskoj krajini, kao i u drugim zapadnijim regijama, djelovala mnoga protekla stoljeća, obnavljajući doseljenicima elemente patrijarhalne, pa i plemenske, tradicijske kulture dinarskih planinskih stočara.

MIGRACIJSKA STRUJANJA

Proces islamizacije na bosansko-hercegovačkim prostorima koje su u 15. stoljeću osvojili Osmanlije morao je utjecati na kretanje stanovništva. Iako se iza uspješnih osvajačkih pohoda u novostečenim krajevima društvena situacija morala smiriti da bi se postigli uvjeti za islamizaciju, upravo u pripremama za prijelaz na bitno različitu vjeru nalazimo razloge za napuštanje rodne životne sredine. Pokretljivost stanovništva uočljiva je karakteristika bosansko-hercegovačkog, zapadnog, prostora,⁶ kao i cijelog krajiškog, planinskog dijela na hrvatskoj strani. Stoga se, kako navodi Pavičić, »štokavski govor dinarskoga tipa« ukomponirao u čakavštinu »od Dinare do mora« uslijed migracijskih struja-

⁵ Ahmed S. Aličić, Nahija Drežnica pod Osmanskom upravom, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* (dalje GIZM), *Etnologija*, N. S. 37, Sarajevo 1982, str. 3—14, (4 i d.) — Do polovine 16. stoljeća stanovništvo Drežnice prije islamizacije bilo je »vlaškog porijekla, ali je vrlo rano postalo sjedilačko tj. rajinsko« (str. 7—8). U popisu stanovništva iz 1477. g. ne postoje prezimena, već samo imena uz ime oca, što dokazuje da se u 15. stoljeću s dolaskom Turaka i općim prilikama inicira konačni raspad plemenske i bratstvene organizacije.

⁶ Mario Petrić, Porijeklo stanovništva Livanjskog polja, P. o. GIZM, *Etnologija*, Sarajevo 1961, str. 31—90; Isti, Etnička prošlost stanovništva na području Lištice u zapadnoj Hercegovini (dalje — Lištica), P. o. GIZM, N. S. XXIV/XXV, *Etnologija*, Sarajevo 1970, str. 9—95; — Vljako Palavestra, Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima, GIZM, N. S. XX—XXI, *Etnologija*, Sarajevo 1966, str. 53. i d.

nja, osobito od 15. stoljeća.⁷ Povezanost Cetinske krajine sa zapadnim bosansko-hercegovačkim prostorima je nesumnjiva. Narodna predaja ne pamti toliku historijsku starinu, ali ćemo njene tragove nastojati otkriti u normama običajnog ponašanja, elementima običaja i tradicijskim oblicima društvene povezanosti i srodničkih odnosa. Utvrđena je činjenica da su od 14. stoljeća tekla useljavanja Vlaha i Srba u Cetinsku krajinu. Samo duži boravak bilo koje etničke, plemenske ili rodovske grupe na određenom prostoru može uroditi regulacijom društvenih odnosa, kao što nam to pokazuje npr. Vlaški zakonik cetinske župe iz 1436. godine.⁸ Međutim, da je već tada bilo reverzibilnih migracija u kojima su glavninu činile porodične cjeline, dokazuje tekst sporazuma vojvode Vladimira te Hamza-bega i Sinan-bega iz 1476. godine. Vladimir od spomenutih begova (došavši »na vjeru«) dobiva »vlaške baštine« i mlinove u okolici tvrđave Mostar, Ljubuški i Imotski, ali uz uvjet da živi u carskoj zemlji«, »da navedene zemlje kultiviše i... koliko god se nevjernika vrati da ih naseli«⁹. Pridobivanje žiteljstva na turskoj strani obavljalo se uz polagano iniciranje preorijentacije privređivanja sa stočarstva (ili uz stočarstvo i) na zemljoradnju. Privlačenje pojedinih kućedomačina darivanjem zemlje, pogotovo onih mladih i za borbu sposobnih, nije bila specifičnost samo osmanlijskog već i venecijanskog imperija kroz vijekove. Dokaza o tome nalazimo i krajem 17. stoljeća. Dok su Osmanlije u ranoj fazi dijelili »vlaške baštine«, Venecija je zaslužnima, po osvajanju novih prostora (stare i nove »stečevine«), dijelila zemlje koje su pripadale osmanlijskim dostojanstvenicima. Takvi darovani posjedi postajali su veoma često nukleusi kasnijih sela ili većih *komšituka*, kako smo to mogli, između ostalih, konstatirati za komšiluk Grabići, koji je administrativno u sastavu sela Podosoje.¹⁰

Kandijski rat (1645—1671) očito je bio najjači poticaj za migracije (organiziranih grupa i pojedinaca) prema zapadnim dinarskim prostorima, ali i u povratnom smjeru. Jedinственost toga prostora, koja se očituje od 14. stoljeća kad je car Dušan preselio neke Hercegovce u krajeve između Cetine i Krke, kad je vlast Stjepana Kosače (1435—1466)

⁷ Stjepan Pavičić, *Seobe i naselja u Lici. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (dalje JAZU), 41, Zagreb 1962, str. 5—332. (253—254, 221 — lokalitet »Rebić«, te stanovništvo: III. Vrijeme poslije 1689, i d.); — Stjepan Zlatović, *Franovci države presvetog Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb 1888; — Nikodim Milaš, *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad 1901, i dr.

⁸ Radoslav Lopašić, *Zakon za hrvatske Vlahe županije cetinske od godine 1436, Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*, Zagreb 1894, vol. V, str. 9; — Mario Petrić, *Porijeklo stanovništva Livanjskog polja* (dalje — Livanjsko polje), bilj. 6.

⁹ Mario Petrić, *Lištica*, bilj. 6, str. 17, bilj. 23^a i 24; defter 94 u A. Aličić, *Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. stoljeću*, *GIZM* 24—25, *Etnologija*, Sarajevo 1970, str. 97—134.

¹⁰ Karlo Eterović, *Fra Filip Grabovac, Makarska 1927. Loredan g. 1691. »daje Mati Grabovcu... zemlje u Vrličkom polju... s mlinicom i mirinom«*, Dokument br. 3, Archivio di Stato, Venecija. — Vesna Čulinović-Konstantinović, *Razvoj sela, porodice i društvenog života — Grabići kod Vrlike, Kačić*, g. 15, Split 1983, str. 45—69.

sezala gotovo do Splita,¹¹ ostala je u svijesti planinskog stočarskog stanovništva kroz sve kasnije periode usprkos ratovima i granicama koje su njime prolazile. U geografskom pogledu srednjodalmatinsko zagorje bilo je stoljećima pogodan put za useljavanje iz bosansko-hercegovačkih predjela, čiji su stanovnici dopirali do obala i otoka.¹² Preseljavanju su doprinijele i odredbe vlasti, kao što je npr. ona Mletačkog senata iz 1463. g. da se »svi za vojsku nesposobni težaci... presele« na otoke kako su između 1471. i 1552. g. pred turskom opasnošću sklanjali žene i djecu.¹³ Neprestano miješanje stanovništva rezultiralo je konstantnim, laganim promjenama kulturnog profila na cijelom srednjodalmatinskom, a pogotovo poddinarskom, području. Logičan je stoga zaključak I. G. Kohla da »...nema gotovo ni jednog naroda jevropskog a da se nije ma kada na obalama dalmatinskim pojavio«.¹⁴

Do etničkog stapanja i kulturnog prožimanja dolazilo je neprekidno stoljećima. Iako vijesti utvrđuju da se u 14, 15. i 16. stoljeću u Cetinsku krajinu useljuju Vlasi zajedno sa srpskim stanovništvom, a Vlaški zakon cetinske župe razlikuje ih od Hrvata i Srba (1436), Domenico Negri utvrđuje da još u 16. stoljeću »cetinski Vlasi imaju pokvareni latinski govor«, a u 18. stoljeću »Fortisovi Morlaci još uvijek sami sebe nazivaju Vlasima«, ipak je očito da je njihova slavizacija započela već odavno.¹⁵ U lištičkom i livanjskom području, za koje je utvrđeno da su bila izvorišta za »najintenzivnija iseljavanja u mletačku Dalmaciju, kao i u zapadnoj Hecegovini, vlaški elemenat, već »u potpunosti slaviziran«, jer ga srednjovjekovni izvori nazivaju »hrvatskim, odnosno srpskim Vlasima«, bio je nosilac kulturnog amalgama slavenske i starobalkanske tradicije. To ujedno znači da su u etničku strukturu hrvatskih i srpskih plemena urasli »stariji etnički slojevi, predslavenskog, balkanskog sta-

---

¹¹ Dokumenti npr. dokazuju: 12. 9. 1366. god. da je sin Ratka Matijevića iz Vrlike »de genere Cipirianorum de Cleuna: Miho Barada, Lapčani, Rad JAZU, knj. 300, Zagreb 1954, str. 483; — ili dokazuju sinove hrvatskog bana Pavla Šubića g. 1301. kao knezove »Tropolja (trium camporum), Hliune i Cetine«, u: Vjekoslav Klaić, Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* (dalje *Vjesnik HAD*), Zagreb 1928, sv. 25, str. 17; — Nikodim Milaš, v. bilj. 7, str. 134—135.

¹² H. I. Bidermann, *O etnologiji Dalmacije*, 2. izdanje, u Zadru, 1893, te izvori tu citirani. — Došljaci na Šoltu su iz Muća (str. 23), na Olibu su iz »okruza Sinjskog«, na otok Vrgadu su došli iz »okruza benkovačkog«. Na Pagu je godine 1474. »prosti... narod većim dijelom stranac... doselio iz planina« (str. 24), zatim su god. 1404. »Bošnjaci« u Zadru, godine 1470. u Salima na Dugom otoku, a još ranije, godine 1444. su u Poljicima. Po Kačiću, oni i ranije naseljavaju primorske gradove, a poslije ubojstva posljednjeg bosanskog kralja, godine 1436. i iza 1463, dolaze »preko Knina u biskupije skradinsku i šibensku« (str. 28), itd.

¹³ Isti, isto, bilj. 12, str. 14, bilj. 1, po »Memorie storiche... Giovanni Lucio«, Mleci 1674, str. 459—460.

¹⁴ I. G. Kohl, *Put u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru*, Dražgjeni 1851, 1. dio, str. 47 (7).

¹⁵ Jovan Erdeljanović, *O poreklu Bunjevaca*, Beograd 1930, str. 321—322; — Radoslav Lopašić, bilj. 8, str. 9—11; — Špiro Kulišić, Iz putopisa Alberta Fortisa, *GIZM*, n. s. 13, *Etnologija*, Sarajevo 1958, str. 78.

novništva».¹⁶ Da je to miješanje teklo stoljećima, dokazuje mozaik kulturnih elemenata u odnosima i sistemu života ovog stanovništva, u kojem se po Jagiću već tada »ne da opredijeliti ko je Srbin a ko Hrvat«.¹⁷ Pojam »Vlah« u srednjodalmatinskom prostoru čini se da je striktno označavao jedino nosioce određenog oblika proizvodnje, specijalno platinke, transhumantne stočare. No u tome je vidljiva distinkcija kojom pripadnik više društvene klase definira kulturno »nižeg«, tj. različitog, stanovnika zagorskog sela i njegov drugačiji standard, stil života i priređivanja. Danas se termin »vlah«, »vlaj« upotrebljava u sličnom smislu za stanovnika Dalmatinske zagore, s time da se u sinjskom kraju to odnosi na Vrličanina, a u Vrlici na stanovnika kninskog područja, itd. Naziv »Morlak« izgubio se iz upotrebe s našim stoljećem, tek se u poddinarskim selima donedavno očuvao po koji takav nadimak, očito bez pejorativnog prizvuka.¹⁸

Stočarsko, transhumantno stanovništvo useljavalo se ili prolazilo kroz taj prostor (s dužim ili kraćim zadržavanjem) kroz sve povijesne periode na dva načina. Jedan, nevezan ali konstantan, jest useljavanje odnosno migracija pojedinaca, u najvećem broju slučajeva za rad i borbu sposobnih mladih muškaraca, uglavnom neoženjenih. Drugi je način bio organizirano preseljavanje većeg broja ljudi, među kojima su pretežno bile mlađe bračne jezgre i populacija srednje životne dobi. Takvih je migracijskih valova, predvođenih uglavnom svećenstvom, koji su se većinom sastojali od pripadnika katoličke, odnosno pravoslavne vjeroispovijesti, odnosno od miješanog stanovništva u pogledu vjere i u pogledu seoske i rodovsko-plemenske pripadnosti, bilo je nekoliko. Znatnije migracijske struje utvrđene su u 16. a ponajviše u 17. stoljeću, dok su na prijelazu u 18. stoljeće intenzivna pomjeranja stanovništva i u povratnom smjeru, u krajeve bliže ishodišnim, zavisno o ratnim situacijama i slobodnom prostoru za kretanja i naseljavanja. Te povratne migracije bile su očito individualnog tipa, odnosno moguće grupice povratnika sačinjavali su uglavnom pojedini mladi ljudi ili bračni parovi. Te su se grupice, očito, neplanski formirale i rasle pri prolasku povratnika kroz pojedina sela u kojima se našlo stanovnika porijeklom iz kraja kuda su povratnici krenuli. Od mnoštva povratnika, naprimjer, polovinom devetog decenija 17. stoljeća iz Medara u Kotarima doselio je u okolinu Vrlike (današnje Podosoje) Matej Grabić sa ženom. Tu su mu se rodila djeca, razgranala obitelj, te je bio osnivač današnjeg komšiluka Grabići.¹⁹

Takva povratna individualna doseljavanja utvrđena su i na području Lištice i naročito Livanjskog polja. Etnološkim istraživanjima utvrđeno je da su povratnici iz »Dalmacije, Bosne i daljih oblasti« pristizali po-

¹⁶ Mario Petrić, Lištica, bilj. 9, str. 13. i d.; vidi i bilj. 6; — Isti, Sastav stanovništva Hercegovine, *Rad 9. kongresa folklorista Jugoslavije*, Sarajevo 1963, str. 13—16.

¹⁷ Vatroslav Jagić, *Jihoslovane, Slovník naučný*, sv. 4, Prag 1865, str. 287; — Stjepan Pavičić, Seobe i naselja u Lici, *ZbNZO*, 41, bilj. 7.

¹⁸ U selu Polača umro je godine 1983. Gjuro Popović, zvani »Morlak«.

¹⁹ Vesna Čulinović-Konstantinović, v. bilj. 10.

jedinačno, a prilično su vjerojatne pretpostavke da se »radi o »dalmatiniziranim« Hercegovcima, koji su, prije nekoliko stoljeća odselili u Dalmaciju, pa se u povoljnim prilikama vratili ponovo u svoju maticu — Hercegovinu«. ²⁰ Radilo se, dakako, o potomcima hercegovačkih iseljenika, što ukazuje na jaku usmenu predaju u prvim generacijama nasljednika o ishodišnom kraju. Da su migracijske mase iz Lištice naselile Cetinsku krajinu, dokazuje Mario Petrić konciznim utvrđivanjem porijekla rodova koji danas naseljavaju područje Lištice u zapadnoj Hercegovini. Međutim, rezultati Petrićevih proučavanja stanovništva Livanjskog polja potvrđuju još veću koncentraciju »dalmatiniziranih« Bosanaca, povratnika.

U Lištici ima nekoliko prezimena koja su nastala od jednog roda. To su *Džajkići* i *Dražkići*, čije je prezime u starini bilo *Hrkači*, a po predaji su »od Vrljike«. Starije ime Hrkača je *Vrljić*, odnosno *Vrljićani*. *Džajkići* i *Dražkići* su, prema evidencijama, očito novija prezimena, stečena u našem stoljeću. Hrkači se u dokumentima spominju polovinom 18. stoljeća (1743. g.) i veoma su razgranati rod, sačuvane svijesti o zajedničkom porijeklu, odnosno srodnosti, bez obzira u kojem se lištičkom selu nalaze. Hrkačima su, po predanju, nazvani, jer je jedan zarobljeni Vrljićanin kazao »u Crnoj Gori, u turskoj komori« da je »Rkač kô pravoslavni«. Kao i Hrkači, i *Ramljaci* pripadaju rodu Vrljićana, a novo prezime označava da su u lištički Donji Polog došli iz Rame. Takvo isto značenje ima i prezime *Vrljić*, Vrljićanin, danas postojeće u Gornjem Gracu i Voštanima (Polog) na području Lištice, a zabilježeno u popisu iz 1768. g. ²¹ Osim drugih prezimena za koja se utvrđuje da su iz Dalmacije (Poljica, Sinja itd.), *Matkovići* u Crnim Lokvama, po Erdeljanoviću Bunjevci, potječu iz Gornjeg Bitelića, a *Kvesići* iz istog mjesta su, prema Dedijeru, ^{21a} pred gotovo tri stoljeća preko Čitluka doselili iz Kosova u Dalmaciju.

Običaj da ishodišno mjesto za doseljenike postaje prezime sačuvan je do suvremenog doba. Tako se pokriva zaboravom eventualno staro prezime kao oznaka rodovske pripadnosti. On svih Vrljića rasutih po tom prostoru (jer u Livanjskom polju su samo Vrljići — »Čelari« u Bilom polju južno od Vržerala) predaja se sačuvala samo kod Vrljića u Brčanju (Rama) da su starinom »Vučkovići od Vrljike«. Izraz »od« uz neki lokalitet, obično veće selo ili grad, i u današnjem izražavanju označava širi krug seoskih aglomeracija oko imenovanog naselja. Stoga Vrljiće kojima ne znamo rodovsko porijeklo možemo locirati u poddinarski prostor. *Vučkoviće* nalazimo npr. danas i u Polači, a *Vranješe* iz Dobrića, za koje se u Lištici nije moglo ustanoviti starije porijeklo, nalazimo u Cetini s predajom da su doselili iz Hercegovine. *Kovačevići* su u nekoliko poddinarskih sela (Podosoje, Uništa, Cetina), a u Lištici Turčinovići starinom su iz Dalmacije — po Dedijeru na prijelazu u 18.

²⁰ Mario Petrić, Lištica, bilj. 9, str. 25. i d.

²¹ Isti, isto, str. 44, 50—51, 53, 63, 65—67, 73, 76, 78, 86.

^{21a} Jefto Dedijer, Hercegovina, *Srpski etnografski zbornik* (dalje SEZb), 12, Naselja, 6, Beograd 1909.

stoljeće doselili su iz Imotskoga, »gdje su se zvali Ivić«. To isto prezime Dedijer ustanovljuje za Šušce u Pribinovićima, kamo su u 17. stoljeću prebjegli pred Turcima iz Vida u Dalmaciji«. U Buhovu pojavljuje se još jedno prezime koje se nalazi bar dva i pol stoljeća u Podosoju, a to su *Rebići* — evidentirani u Lištici u popisima iz 1743. i 1768. godine, odakle su po predaji »otišli prema Imotskom u Dalmaciji«.²²

Livanjsko polje je, kako smo vidjeli, kroz dugo povijesno razdoblje povezano s Cetinskom krajinom. »Zeleno polje na obali rijeke Cetine« s vinogradima i vrtovima, koje spominje Evlija Čelebija, u kojima se brala višnja, a od loze pravilo vino »hrvaština«, a pravila se i šljivovica, privlačilo je dinarske useljenike iako je dugo bilo granično područje.²³

Postojanje istih rodova na području Lištice (evidentiranih u popisima 18. stoljeća) i prostoru zapadno od Dinare još je uočljivije u usporedbi stanovnika ovog područja i Livanjskog polja, gdje su također najbrojnije prve evidencije iz 1741. g. Po svemu se čini da do pojedinačnih kretanja stanovništva dolazi upravo u vrijeme kad se Livno razvija kao pogranično mjesto i kad su hajdučki obračuni i vojevanje uskoka, naročito pod Stojanom Jankovićem, bili dominantna zbivanja.²⁴ Migracijski put u prošlost nismo u mogućnosti utvrditi, međutim po Petriću put doseljavanja u sjeverni dio Livanjskog polja iz Vrličke krajine ide najkraćom trasom »preko Dinare na selo Gubin«, dok se iz okolice Knina i Drniša išlo preko Uništa.²⁵

U selima pod Dinarom, kao i na širem prostoru Dalmatinske zagore, niz raznih prezimena dokazuje brojnost useljenika. Neka od njih i ovdje su samo oznaka prijašnjeg obitavališta. Tako naprimjer u matičnim knjigama za Vrliku g. 1690. u Podosoju nalazimo jednog »Dlamočanina«, od 1718—1720. zavedeno je prezime »Hercegovac«, a 1719. jedan je »Dumljaković« kum kćeri Vuletića, koji su tada već starosjedioci i ugledne obitelji Podosoja. Činjenica da »alfabeti« od 1700. do 1720. nisu po prezimenima, već po imenima kućedomaćina, govori da su u tom vremenu migracijska strujanja razbijala rodovsku koheziju. Raseljavanje članova obitelji značilo je gubljenje društvene povezanosti u rodovskoj zajednici, koja je u bosansko-hercegovačkim prostorima dotada morala relativno dobro funkcionirati, jer nije bila uzdrmana nikakvim većim ekonomskim ni društvenim promjenama. Turska osvajanja, uspostavljanje specifičnih feudalnih odnosa, ratne situacije izazvale su niz pratećih promjena u životu plemenske, patrijarhalne stočarske dru-

²² Mario Petrić, Lištica, bilj. 9, str. 42, 44, 67, 76—77, 84; — Isti, Livanjsko polje, bilj. 6, str. 48; i terenska ispitivanja autorice.

²³ Evlija Čelebija, *Putopis*, Odlomci o jugoslavenskim zemljama. Sarajevo 1957, str. 175; — Giacomo Chiudina, *Monografia de Vrlika e il suo distretto*, Zara 1890, str. 7—8.

²⁴ Iako je Stojan Janković bio poznati borac protiv Turaka, pa se npr. pamti da je 1688. g. popalio i opljačkao Livno, u manastiru Dragović čuva se jedan zlatni pojas, što ga je navodno Stojan Janković »dobio od Turaka«. Nadalje tu je knjiga o hajduku Boži Miljkoviću, koji je vojevao s Janković Stojanom, te Almanah o doseljenicima na Polaču, i dr.

²⁵ Mario Petrić, Livanjsko polje, bilj. 6, str. 38. i Posebni dio, str. 42—82, s analizom stanja, starine i porijekla stanovništva u svim selima.

štvene grupe. Iako je plemenska ili šira rodovska zajednica već u to rano doba vjerojatno postajala više idealiziran pojam nego praktično stanje, ipak je zadovoljavala osnovne potrebe svojih članova. Zaštita pripadnika društvene grupe funkcioniranjem javnog mnjenja i kontrole ponašanja mogla je biti garancija mira i psihičke stabilnosti čovjeka. Nužnost migriranja, prouzročena povijesnim prilikama, traumatizirala je više migrante nego one koji su ostajali na starom staništu. Logično je stoga da su migranti u kretanju stvarali veće ili manje grupe, koje su u zajedničkoj nuždi povezivale ne samo pripadnike istog sela ili roda, već zbližavale dotad manje povezane stanovnike istog kraja. Tada je osjećaj pripadnosti rodu ili plemenu, zadružnoj obitelji ili užoj seoskoj društvenoj zajednici postajao manje značajnim i počeo se nadomještati osjećajem povezanosti na temelju regionalne pripadnosti. Taj će se osjećaj javljati i razvijati u svim narednim povijesnim razdobljima, pogotovo kod onih seoskih stanovnika koji životnom nuždom napuštaju svoj rodni kraj i društvenu sredinu. Ovim srednjodalmatinskim prostorima 17. stoljeće donijelo je s migrantima veoma značajne promjene, kojima je zahvaćen i obiteljski život. Disperzija useljenika je tolika da se gotovo ne da ustanoviti smjer kretanja. U ovom okviru ipak pokušavamo definirati mikromigracijska pomjeranja i reverzibilna kretanja. Kako su na području Lištice konstatirani »Vrličani« kao rod, zanimalo nas je postoje li porodice tog prezimena i u dokumentima sela pod Dinarom ili šire u Dalmatinskoj zagori. U popisima stanovnika sela koje je početkom 18. stoljeća provodila mletačka vlast nalazimo g. 1700. u Katastru za Otišić jednog »Vermizanina«, a od 35 domaćinstava 18 je raznih prezimena. Od njih se samo dva — Calazia (Kalajica) i Borcovich (Borković) nalaze u selima Livanjskog polja, u popisu iz 1741.²⁶ Drugi »Vermlizanin« registriran je u »Notta delle Anime delle ville di Biocich e Sticouo« iz iste godine, a na području tih sela vlasnik zemlje je još jedan istog prezimena, dok je »Zorzi Verlicha da Lecheviza« zapisan kao vlasnik zemlje u Raduniću.²⁷ Uz te »Vrličane« u ovim dokumentima nalazimo prezimena »Sticouaz« (»Millissa q. Nicolo« i »Rade q. Gruiza«) i »Bosnich« u Biočiću-Štikovo, a u Ramljanima kod Knina iste 1700. godine zavedena su tri »Cupresanina« i jedan »Ercegouaz«.

U Drinovcu je »Zuane Dugnach (Duvnjak — V. Č.-K.) detto Lalich«, u Kninskom polju jedan »Cernogoraz«, a u Zverincu jedan »Ciganin«.²⁸ Osim tih prezimena, dobivenih po prijašnjem obitavalištu, u tim dokumentima zabilježeno je nekoliko bivših stanovnika sela, odnosno vlasni-

²⁶ Isti, isto, str. 69. i 79; Borković je po predaji došao iz Miljkovca kod Vrlike, a Kalajica je po starom imenu Jukić.

²⁷ Alfabetto della villa di Ottesich di Knin, Historijski arhiv Zadra (dalje DAZD), Katastri, sign. 20, g. 1700, br. 15; — Rubricha et alfabetto delle ville di Biocich e Sticouo di Knin, list 1, 3 i 3a; — Alfabetto di Radunich, incintrato. HAZD.

²⁸ Nota delle anime della villa di Drinovaz, 17, ... di Knin, 18, ... di Sferinaz; ... della campagna di Knin, 19. HAZD. — Po Petriću u Livanjskom polju samo je jedan rod Cigana, i to Bašići (na Ciganskom brdu) u Smričani-
ma, str. 39.

ka zemlje koji su odselili »in Imperio Inculto« ili jednostavno »in Turchia«. Među tim prezimenima su: »Ivcouich«, »Drobaz«, »Calat«, »Tombas« (iz Kninskog polja), te »Couaz« i »Lonzarevich«. Na njihovim posjedima uglavnom su u istom dokumentu već zabilježeni novi stanovnici drugog prezimena. Na kraću udaljenost odselio je iz Podosoja u Uništa »Tomaseo Girolamo Marco«, ali su u to vrijeme Uništa bila na otomanskoj strani.²⁹

Već ovih nekoliko primjera pokazuje nemir među stanovništvom, koje gotovo da ni jednu generaciju nije ostajalo u novom prebivalištu. Traženje novog zavičaja, nove, pogodnije društvene sredine, boljih ekonomskih uvjeta, sigurnijeg životnog prostora i tsl. nosilo je migrante u smjeru zapadnih i istočnih predjela. Uočljiva je činjenica da su pomjeranja bila u starijim vremenima velikom većinom usmjerena prema zapadnim dinarskim prostorima, a na prijelazu u 18. stoljeće u istočnije krajeve kretali su gotovo isključivo stanovnici sela u predjelu Kninskog polja, te ne tako udaljenog Mučko-lečevićkog kraja.³⁰

Gubljenje plemensko-rodovskog identiteta u tradicijskom kulturnom profilu planinskih stočara na dinarskom prostoru ne bi, po idealno zamišljenom društvenom sistemu, trebalo biti imanentno. Činjenice, međutim, dokazuju da rano osamnaesto stoljeće još ne pruža mogućnosti striktnijeg praćenja migracijskih procesa, između ostaloga i stoga što se, pogotovo u srednjodalmatinskom zagorju, stalno mijenja obiteljsko ime. Običaj nastao iz potrebe da se grane u velikim obiteljskim zajednicama preciznije označavaju na prijelazu u 18. stoljeće ovdje se mijenja u označavanje kućedomačina, odnosno pojedine ličnosti, umjesto porodične grane kao dijela obiteljske grupe. Umjesto starijeg načina imenovanja po kojem pojedina grana dobiva nadimak po imenu ili karakteristici značajnijeg zasnivača roda, u tadašnjim dokumentima *nadime* dolazi od karakterističnog imena, lične osobine i sposobnosti raznih muških pripadnika obitelji. Od toga se relativno brzo stvaraju prezimena, koja i u dokumentima zamjenjuju ranije prezime. Sjećanje na staro ime obitelji gasne već u drugoj generaciji potomaka. Stoga se veliko broj reemigranata stacionira u ishodišni kraj, ali rijetko se precizno pamti ishodišni lokalitet. To dokazuje situacija ne samo u Dalmatinskoj zagori, nego i u susjednim bosansko-hercegovačkim prostorima. Promjene prezimena kompliciraju sliku stanja. Činjenica je, međutim, da se u dokumentima od Štikova do Dinare uglavnom ne unose nadimci, kojih je i tu bilo i do danas ih ima. Kompleks podataka ovoga tipa u knjigama ovisi o pisaru. Transformacija prezimena nazire se ipak u njihovim varijacijama, kao naprimjer: »Coniunzia« (Kujundžija) — »Coniunzich« (Kujundžić), ili »Punar« — »Punareuich«.

²⁹ Isto, i: Podossoje protocollo delle particole dei terreni (originale), br. 2550, list 128, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju Historijskog arhiva Split (dalje Mape HAS).

³⁰ Vesna Čulinović-Konstantinović, Tradicijski život i porodica Mučko — lečevićkog kraja, *Adrias*, Zavoda za znanstveni i umjetnički zavod JAZU u Splitu, 2, Split, 1989, 267—299.

U selima oko Knina nalazimo razne podatke koji ukazuju na razvoj prezimena od imena oca, kao naprimjer: »Gruisich q. Gruiza«, »Marcouich q. Marco«, »Vuceuich q. Vucich«, »Vidovich q. Vidosh«, »Zuanechevich q. Zuane«, »Mislionovich q. Mislion«, »Milanouich q. Milan«. ³¹ Vrlo je rijetko uz prezime zapisan nadimak nastao po očevu imenu, npr. »detto Vrchetich q. Vuchelia« ili nadimak po samom prezimenu, kao »Piero Sulco q. Zorzi detto Sulaich«, dok ima pojedinih sela sa specifičnim nadimcima, kao što su: »Zuco«, »Persin«, »Soso«, »Bubalo«, »Ciganin«, »Brazzo«, »Mladogna«, i tsl. ³² Konačno, od nadimaka koji označavaju specifične karakteristike proizvodnog rada dolaze prezimena kao: »Opancina«, »Couach«, »Chouacheuich«, dok je samo jednom »Priychu« nadimak »Pripus«, odnosno »Pripusich« postao prezime koje u poddinarskim selima označava čovjeka priženjenog na ženino imanje. ³³

Današnji mozaik prezimena u selima Cetinske krajine teško je usporediti s prezimenima njenih stanovnika u daljoj prošlosti jer tek 18. i 19. stoljeće donosi preciznije evidencije. Ipak, za pojedina naselja može se utvrditi stanje u nekim periodima, pa ćemo proanalizirati podatke vrličke parohije, u kojoj do 1720. g. nije precizirano nijedno selo. Podaci ovih najstarijih matica ³⁴ odnose se ipak na današnja Vrlici najbliža sela. Takva evidencija govori o tipu naseljavanja, kao i izvještajima mletačkih vizitatora za zapadnija zagorska područja. Oni dokazuju da su sela mala, da se sastoje od malog broja kuća, te da se doseljenici smještaju u pojedinačnim nastambama jedan podalje od drugoga. ³⁵

Stanovnici Vrličke krajine rastresito se naseljavaju oko grada Vrlike, a na rubovima doline, tj. u podnožju okolnih planina, aglomeracije kuća brže rastu formirajući mala sela. U dokumentima koje smo obrađivali ima prezimena koja ćemo tek u kasnijim periodima prepoznati kao stanovnike pojedinih današnjih sela, dok se neka od njih gube. Od 1688. do 1691. godine rodili su se, vjenčali i umrli stanovnici s prezimenima: »Žarnautin« (Arnautin), **BLAŽEVIĆ**, ³⁶ **BOGIĆ**, Bošnjak, Brčić, »Carniz-

³¹ Alfabetto della villa di Ramiane, HAZD, 1700. g.

³² Rubriche delle famiglie, dei rurali benestanti dei soldati, se Cingari, de Montenegrini, e di quegli con investik eresoa a Knin — Dernis 1700, HAZD, sign. 20, villa Filipouich, Knin, br. 16, alfabetto.

³³ Za jedino poznate Pripuziće u Livanjskom polju (selo Lusnić) zna se da su iz Potravlja u sinjskom kraju. M. Petrić, Livanjsko polje, bilj. 6, str. 68.

³⁴ Matica krštenih iz 1688. do 1691. g. fra Jure Bogića iz Cetine, župnika Vrlike, sl. knjiga 97; — Zabilježanije ko kada umira i od koliko vrmena toliko veliki, toliko maleni, 1688—1691, sl. knj. 97; — De statu Matrimonii, 1690—1691. sl. knj. 97; — Die primo Mensis marcii 1718 Verlice liber batizatorum, libra dei battizati sotto il governo del Rev. Padre Sttefano Scugorovich parrocho del sopra detto anno e mese sino al anno 1720, sl. knj. 98; — Libro Baptisatorum tempore fra Lucae Boghich verlicae parrocho 1726 (do 1728), sl. knj. 99. Svi dokumenti vlasništvo su samostana Visovca. Za upotrebu zahvaljujem tadanjem gvardijanu samostana fra Bori Moriću i prof. fra Josipu Anti Soldu iz franjevačkog samostana u Sinju.

³⁵ Vesna Čulinović-Konstantinović, bilj. 30; — V. i Historijski arhiv Zadar, Izvještaji generalnih providura za Veneciju.

³⁶ Istaknutim tiskom i kurzivom označena su ona prezimena koja se nalaze u dva ili sva tri dokumenta.

zia«, Crnica, Delić, »Drasich« (DRAŽIĆ), »Dlamočanin«, ERCEG, GRABOVAC (i Braboviza), »IVEGLIĆ«, Jakeglic — Iakelić (JAKELIĆ), »Carmarić«-K(a)rmarić, Kreković, Kotovac (Gotovac), Kovač, Maistor, Pastuović, Petrović (»iz Vrlike«), Radnilović, Radumčić (iz Kaštela Novoga«), REBIĆ, »Scamarglich« (SAMARDŽIĆ), »Shaich«, Šarkanj, TEKLIĆ, »Usuasevich«, VULETIĆ, VUČEMILOVIĆ, Vavinović. Uz ove podatke nalazi se bilješka da je jedno »dite cigansko«, a jednom djetetu su roditelji navedeni bez prezimena, ali uz zapis da su »iz Ercegovine«, što znači da su noviji došljaci. Knjiga rođenih od 1718. do 1720. godine sadrži podatke o stanovnicima vrličke okolice slijedećih prezimena: Balach, Baturina, Bertonuša, Basevani, Bilanziić, Bilobarković, Biuković, BLAŽEVIĆ, Boković, Boševanović, BOGIĆ, Bošnović, Brajković, Budišić, »Chepich«, Culković, Deanković, »Degniusich« — Denjušić, Dragojević, DRAŽIĆ, Dumljaković, GRABIĆ (žena: Grabovčeva), »Grijeglievich« (Grizeljević), Giljanović — Giljonović — Giljinović, »Gisszar«, HERCEGOVAC, IVEKIĆ, JAKELIĆ, Junaković, Kaparović, Kallajina, Karaivanović, Kašeljević, Katić, Klepić, »Coniunjich« (Kojundžić), Kijović, »Lachichia«(?), Marcheli, Mijatov, Miljković, Mijoljević, Mikulić, Milaković, Mirčetić, Mirčeta, Modrić, Pivalica, Pešutović, Pavičić, Peruković, Plazarević, Plazonić, Radnić, REBIĆ, Reić, Rogić, SAMARDŽIĆ — Samardžić, »Scrivanovo«, Starikaljević, »Sindeglicvich« (Sindželjević), Skorus, Skorici, Surgoević, TARLIĆ, TEKLIĆ, Tekličević, Toljnović, Uzonović, Vidović, VUČEMILOVIĆ, VUI(LO)VIĆ, VULETIĆ, Vujanić, ZEČEVIĆ, Zidarević, Zoričić.

Treći, potpuniji dokument iz prve polovine 18. stoljeća jest evidencija krštene djece na području Vrlike. Od 1726. do 1728. godine zavedena su tu slijedeća prezimena:^{36a} »Acuratović«, Barović, Barutinović, Bašić, *Biuk*, Boričević, Borković, Bosunović — Bosenović — Bozonović, Bošić, Budiša, Bugarinović, Bulić, Bukarić, Burtanović, Carnja, Cigić — »Ziga« (Cigo), *Denjić*, Defabris, Despotović, Dolić, Dragočević, »Duagnac« — *Dumnjak*, *Drasević*, »Giglion« (Giljan), »*Grisceglevich*« — Griseljić, Heranjaković, Ivakić, Ivanović, »Gachelich« (JAKELIĆ), Jajankić, »Casegovich« (Kašeljić), Kalabić, Kaparović, Karankulović — Karanković, »Chegkeceh« (Kekeljević), Kijarić, Koljević, Koselj, »Cujuncuch« (*Kujundžić*), Kumković, »Lelglevich«(?), Lelas, Lisačević, Lisikarević, Lovrić, Ljubić, *Majstorović*, Malković — Maljković, Mandalić — Mandarić, Marković, Maločević, *Mijočević*, Milan, Mikić, Milunović, Misurić, Moruničić, Nagojević, Olandrić, Oklopčić, *Pastuović*, Pavić, Pavičić, Pančić, Pauković, Parišić, Parković, Parojčić, Petrović, Piljić, Pipletović, »Plossgach«(?), Potkočić, Prolosić, Raduša, Rakić, Rimac, Siindil, Slavić, Slavulić, Slipčević, Skabić, Smolić, Stakalj, Stanić, Strizirep, Šimić, Tarlić, Tarpuović, Tintorović, Tomić, Totić, »Valicic« (Validžić), Varničić, Vističić, Vujović, Vuikavić, Vukičević, Vuković, Vuletin, Vukušić.

Prema upotrijebljenim dokumentima na prijelazu u 18. stoljeće očituje se znatno umnožavanje populacije oko Vrlike. U dvadeset i sedam

^{36a} U trećem su ispuštena 23 prezimena koja su zavedena u prva dva dokumenta i istaknuta na gornji način, da se ne ponavljaju. Posljednji dokument, dakle, sadrži u svemu 126 prezimena roditelja i kumova djece.

godina nalazimo više nego udvostručeni broj prezimena (od 32 na 79), pri čemu smo varijacije jednog prezimena uzimali kao jedan rod jer mnogi dokumenti od prošlih do početka našeg stoljeća to potvrđuju. Od kraja 17. stoljeća dosad na tom području kontinuirano je naseljeno samo dvanaest rodova (u prvom i drugom popisu masno otisnuto, a u trećem ih nismo navodili). Daljih dvadesetak nalazimo stalno nastanjene u vrličkim selima oko trećeg decenija 18. stoljeća. Neki od njih utvrđeni su u Livanjskom polju jer je iseljavanje iz toga kraja u prošlosti najviše bilo usmjereno na područje Cetinske krajine. Povratne migracije nosile su, stoga, u te ishodišne krajeve i dio stanovnika iz doline Cetine. Tako naprimjer Arnauti nalazimo u Donjem Žabljaku, s predajom da su iz Dalmacije i da su se ranije zvali »Mihaljica«. U Velikom Guberu pamte da su doselili »za turskog doba« iz Čaprazlija, kamo su došli iz Kosora, gdje i danas ima stanovnika tog prezimena.³⁷

Prvi dokument nastao je prije Karlovačkog mira, ali iste godine kad su franjevci (nakon osvajanja Sinja i pohoda uskoka Stojana Jankovića u Bosnu) doveli u Cetinsku krajinu veću grupu porodica. Poslije naseljavanja porodice Grabovac iz Međara, što je bila povratna migracija u neposrednu okolicu Vrlike, zavisno o situaciji koja je prethodila uspostavljanju granice na liniji Grimani, logično je da se prvih decenija 18. stoljeća stanovništvo tu naglo umnožava. Devedesetih godina 17. stoljeća među stanovnicima ove mikroregije nalazimo pezimena: Bošnjak, Glamočanin, Erceg i Dražić. Uslijed nestalnih oblika upisanih prezimena, ali i zbog variranja usmenog označavanja obitelji i porodica u inačicama prezimena, pretpostavljamo da se to prezime u obliku Draškić moglo ponovo pojaviti u Lištici, kako ga nalazimo za Hrkače »od Vrljike«. Rebiće i Jakeliće kod Vrlike još prije 1688. god, potvrđuje legenda o ubojstvu Muharema i Sali-hodže Bukaričića, koje su izvršili »jedan Rebić i jedan Jakelić« da spriječe otimanje ljetine. Pripadnici tih rodova očito su tu bili duže naseljeni jer su devedesetih godina, kad su zemlje Bukaričića bile dodijeljene novodoseljenom Mateju Grabiću, Jakelići i Rebići pokušavali osporiti njegovo pravo na njih. Popis stanovnika Vrlike iz 1692. godine dokazuje obitavanje 48 porodica, od kojih je zadruga Milovac s 19 članova bila najbrojnija. Taj dokument potvrđuje Biokovića kao prvaka vojne formacije »Fortezza di Verlica«, te očito nove stanovnike tog područja: Stercai, Raljenić, Pešković, Kuz i dr.³⁸ Da su uz Jakeliće i Vuletići među najstarijim uglednim stanovnicima, svjedoči i broj njihovih kumovanja zaveden u dokumentu s kraja 17. stoljeća. Uz Vuletiće (5 kumstava) i Jakeliće (4), Dražiće (2),

³⁷ U Livanjskom polju Arnauti su Srbi ikavci, te jedni slave Nikoljdan, a drugi Đurđevdan. U Kosorima danas živi 15 porodica Arnauta, što znači da su, iza Lelasa i Klepa, najbrojniji u selu. — Anagrafi sela Kosore, Vrlika, Mjesni ured; — Mario Petrić, Livanjsko polje, bilj. 6, str. 35, 61, 64 i 72. i d.: sela Nuglašica, Suhaća i Žabljak.

³⁸ Vesna-Culinović-Konstantinović, v. bilj. 10, str. 48, 50. i d.; — Katastri Dalmacije, HAZd, svežanj 19: Notta delle famiglie che al presente abitano sotto la Fortezza di Verlica cioe sotto la Bandiera del K. Basa Nicolo Biocovich, 1. 7. 1692.

dvanaest kumova krstilo je po jedno dijete. Grabići su kao kumovi zavedeni tek 1718—1720. godine (4), kada su opet najbrojniji kumovi Vuletići (7), Modrići (6), Mirčetići i Junakovići (po 5), Vučemilovići (4) itd. S povećanjem broja stanovnika i rodova kumstva se granaju, ali se i po biranju kumova očituje još nestabilizirana populacijska situacija oko Vrlike. Noviji doseljenici kumuju jedni drugima, a starosjedioci također međusobno, dok se kao kumovi novonastanjenima (uglavnom u drugoj generaciji) javljaju samo ako su oni istaknutija materijalnog, odnosno vojnog, a time i društvenog položaja.

Nastojanje generala Cornara da osigura novu graničnu liniju rezultiralo je još nekoliko desetljeća u 18. stoljeću razmještanjem graničarskih obitelji na nove lokacije u opasna područja. To je jedan od razloga što na raznim mjestima nalazimo ponajviše po jednu obitelj jednog prezimena. Tako se npr. porodica Vučemilović nalazi i južnije od Vrlike, u Ježeviću,³⁹ dok Samardžića, odnosno Samardžija, ima i danas na Uništima, Ercegovaca u Kijevu, a Ercega na Maovicama itd. S tim je u vezi predaja lištičkih Maljkovića koja »pamti« da su oni iz Maovica »prešli u Uništa« a odatle u Provo na Livanjskom polju. Maljkovići na Uništima i danas »znaju« da su njihovi preci došli s Maovica, što se moralo odigravati krajem 17. ili početkom 18. stoljeća, kad su Uništa još bila *raštele*. Uništani naime smatraju da su *Vučci* pod selom i lokalitet *Kvartir* u doba granice bili turska, odnosno austrijska karaula. Činjenica je da je na području današnjih Uništa bio granični prijelaz između Osmanlijske Imperije i Venecije, pa se uspomena na to čuva u imenima lokaliteta na kojima su u to davno doba bile na Dinari granične straže — *Altić*, *Grgin dočić*, *Tavanac*, *Duboki dolac*, *Laste*, *Biljek*, *Nogovice*, *Bukova lokva*, *Kopitnjak* i *Lelasov klanac*. Tako se *Atlić* ili *Altić*, ograda ispod uništanskog polja, povezuje s navodnim njenim vlasnikom *Atlićem* iz *Vinalića*.

Treći decenij 18. stoljeća čini se značajnijom prekretnicom u naseljavanju i početnom formiranju mnogih poddinarskih sela. Stanovništvo se toliko namnožilo da je starih rodova koje smo utvrdili u prethodnim dokumentima tek četvrtina ili petina (23 : 103 nova prezimena). Najstariji su *Dražić*, *Grabovac*, *Jakelić*, *Majstor* — *Majstorović*, *Rebić*, *Vučemilović* i *Vuletić*. To je doba kad se u dokumentima počinju imenovati i sela bliže Vrlici, od kojih su neka danas samo komšiluci jedne veće administrativne seoske cjeline.⁴⁰ Polovinom 18. stoljeća izvršen je popis stanovništva u četiri kninske serdarije, u kojem je u distriktu »Vrlika« navedeno 14 sela, a populacijska i imovinska situacija prikazana je, između ostalog, i slijedećim pokazateljima:⁴¹

³⁹ Giacomo Ciudina, v. bilj. 23, str. 28—29, i d.

⁴⁰ Karlo Eterović, v. bilj. 10, str. 109: u dokumentu br. 17 Archivio di Stato, Venecija — Kolonel F. Carraro ističe zasluge Ante Grabića iz Podosoja u čuvanju sela Uništa, Podosoja, Majstorovića i Maljkova, da se ne prošire »Kuzne bolesti«.

⁴¹ »Popis stanovništva na teritoriji Knina, četiri serdarije sastavljen 1756. g.«, HAZd, Sign.: Spisi generalnog providura Boldùa 1781—1783, fasc. II, Pl, br. 45: »Adi 18 Genaro 1756. M. V.: Anagrafi ò sia Pie di lista del Territorio di Knin diuiso in quattro Serdarie dirette dal Colonello Signor Paolo Nadich.«

selo,	obitelji kuća	stanovnika rkt, pravosl.	goveđa za oranje	blaga krupnog, sitnog		
KOSORE	17	91	79	158	794	
VINALIĆ	23	180	7	175	1884	
IZA CETINE	40	397	8	258	2364	
PODOSOJE	52	147	291	239	1767	
MAOVICE	48	343	147	257	2439	
OTIŠIĆ	68	—	599	184	364	3372
KOLJANE	67	35	675	289	441	3864
CIVLJANE	59	3	590	205	334	2108
CETINA	28	21	257	111	218	1969
KIJEVO	94	777	44	290	364	4261

Do toga vremena znatna je bila struja povratnika specijalno u livanjski kraj, a među njima iz dalmatinskih krajeva pretežan je broj srpskih rodova. Može se pretpostaviti da su oni, zbog mijenjanja prebivališta u gotovo svakoj generaciji, imali već nejasne predodžbe o ishodišnoj lokaciji u Dalmaciji, gdje su naseljavali zapadne padine Dinare. Većina onih koji su upamtili mjesta iz kojih su njihovi preci iseljavali potjecala je iz sela s južnog ruba šireg vrličkog područja (Bitelić, Dabar) i Sinjske krajine. Pojedini rodovi, koji su u povratku naselili pretežno Nuglašicu, Crni Lug i neka okolna sela, očito su ogranci onih što još žive na Uništima (Kovačevići naprimjer), Kosorima (Arnauti), Civljanim (Crnomarkovići, Ivetići), na Cetini (Kurobase, Gargente, Gavrani) itd.

Iz poddinarskih sela polovinom 18. te kroz 19. stoljeće, a manje početkom 20. stoljeća, povratne migracije u livanjsko područje nosile su uglavnom samo dijelove doseljeničkih obitelji. Mladi povratnički parovi bili su nukleusi kasnije razgranatih rodova, od kojih mnoge pod istim prezimenima nalazimo u obje regije. Povratne migracije počele su sporadično, ali vrlo rano, pa se kod nekih rodova, po svemu sudeći, već dio druge generacije počeo vraćati još u vrijeme Krajine. U Livanjskom polju, naprimjer, Juriće smatraju starosjediocima. Ima ih na raznim stranama, u Rami i oko Duvna, odakle su i došli u Livanjsko polje. Za to očito razgranato pleme Dedijer navodi da su porijeklom »od« Vrgorca, ali se već u 15. stoljeću spominje jedan »Jurić postolar u Cetini«, regiji u kojoj ih i danas ima.^{41a} Dio Jurića u Livanjskom polju, u Lištanim, ima novo ime — Lukač, a pod imenom Jurić Hrvati katolici nastavljaju Zabrišće i Lipu. U Gubinu, međutim, Jurići su Srbi, ijekavci, po predaji doseljeni iz Otišića. Očito su dugo živjeli među pravoslavnim življem dok su promijenili vjeru, ali ih u Otišiću, u evidencijama Venecije iz 1700. godine, ne nalazimo, iako je jedan Jurić zaveden u selu Filipović kod Knina.⁴² Danas ima znatan broj obitelji Jurić u Kijevu,

^{41a} Jefto Dedijer, v. bilj. 21^a.

⁴² Mario Petrić, Livanjsko polje, bilj. 6, str. 45, 76—77, 81; — Jefto Dedijer, *Hercegovina*, v. bilj. 21^a; — Alfabetto della villa di Ottesich di Knin, Katastri,

gdje sačinjavaju najveće pleme, koje predaja u davna vremena smješta u Hercegovinu u okolice Ljubuškog.

Do smirivanja situacije u Cetinskoj krajini dolazi očito u četvrtom deceniju 19. stoljeća, kad se po dokumentima nazire stabilizacija prilika i početak grananja obitelji, iako je još znatan broj rodova koji se u pojedinom selu svode na jednu kuću. Razne uzroke polaganom proširivanju nekih obitelji nismo uvijek u stanju dokučiti, ali uz sve druge, opravdanom smatramo pretpostavku o iseljavanju dijela mlađe generacije kao masovnoj pojavi, koju ustanovljujemo i u susjednim krajevima, posebno Mučko-lečevićkom području.⁴³ U Podosoju, naprimjer, prema dokumentu o dijelu vlasnika zemlje od 1833. do 1841. godine, vidi se grananje nekih rodova, kao: Grabić — 9 kuća, Kalinić (napisano na prekriženom »Kergniaz«) — 1, Koić — 1, Kovačević — 6, Krečak — 4, Lazić — 1, Mandarić — 1, Majstorović — 1, Maras — 1, Milić — 1, Matusina — 1 (doseljen iz Kukara kod Vrlike), Nasradin — 1, Panza — 1, Radiša — 1, Razić — 4, Savić — 1 (bez kućnog broja, očito došljak koji nasljeđuje Grabiće kbr. 66), Terzić — 1, Trivić — 2, Vranica — 6, Vojnović — 4 i Vranković — 2.⁴⁴

U skladu s općim stilom tradicijskih predaja, svaka grupa istoprezimnjaka smatra da je nastala od jednog para predaka. To se u nekim slučajevima može dokazati, kao što smo to učinili za Grabiće, ali konstantno višestoljetno rastresito naseljavanje ovog područja pojedinim bračnim parovima podržava u narodu vjerovanje u hipotezu o jednim praroditeljima za sve istoprezimnjake na jednom lokalitetu, i kad to nije moguće dokumentima dokazati. Mozaik katoličkog i pravoslavnog stanovništva u poddinraskim selima čine zaseoci, odnosno komšiluci, u kojima je pretežno stanovništvo jedne vjere i nacionalnosti, a donedavno ti su komšiluci bili prostor koherentne populacije istoprezimnjaka. Grananjem obitelji, ženidbenim vezama i nasljeđivanjem bila su uzrokovana pomjeranja stanovnika na manje udaljenosti unutar prostora Cetinske krajine. Zbog toga zaseoci na ovom prostoru u našem stoljeću znatno gube svoju dosadanju rodovsku monolitnost. Osim toga razgranatost nekih rodova, koje se začeci mogu nazreti u drugoj polovini prošlog stoljeća, u naše doba unijela je već ustaljene nadimke pojedinih rodovskih grana, koji u svakodnevnom komuniciranju stječu važnost prezimena, izjednačuju se s njim. To se očituje i u Kijevu, u kojemu se nekada jasno teritorijalno određeni zaseoci danas već teže razlikuju, jer ih nove građevine i prostorno spajaju. Stoga ćemo kijevske stanovnike razmotriti abecednim redom:

Sign. 20, HAZD, br. 15: tu su — Striževići, Sovčići, Radonić, Mihailović, Popadić, Kalaica, Stoišević, Ronić, Radićanin, Raičević, Pavlović, Adamović, Čoić, Bučić, Dragičević, Krivić, Vasiljević, Vermizanin, Mirković.

⁴³ V. Čulinović-Konstantinović, v. bilj. 30; Ostali podaci su iz lokalnih arhiva i matica, te iz saznanja terenskog ispitivanja autorice.

⁴⁴ Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju Historijskog arhiva u Splitu (HAS) Katastri za Podosoje i druga sela Vrlike. Istaknuta prezimena kontinuirano su prisutna od kraja 17. stoljeća.

— ANIĆA je 1 kuća u *Elkazima*, a doselili su u najnovije vrijeme »iz Vrpolja od Knina«. — ANTUNOVIĆA ima 7 kuća smještenih nedaleko *Jurića*, pa Kijevljani smatraju da oni tvore »jedan zaselak a dva komšiluka«. — BAJANE sačinjava 20 kuća, među kojima: 1 Čivro, koji je iz *Jurića* doselio »na ženinstvo«, kao i 1 Cicvarić, te 1 Elkaz. — BARIĆA ima desetak kuća, koje s Tojčićima čine jedan zaselak. — BRAJKOVIĆA ima 5 domova, a znaju da su doselili iz Miljevaca od Drniša. — BOŽIĆA ima samo 1 porodica doseljena sa Črvljeva kod Perkovića. — CICVARIĆI su veliko pleme s oko 20 kuća. Sačinjavaju samostalan zaselak, ali u njihovu krugu je 6 kuća Gašpara (3 s nadimkom *Vrankovići* i 3 *Bilić*), a 1 kuća je Matekalo (*Roković*). Cicvarići se razlikuju po granama, od kojih svaka ima određenu identifikaciju, tako: Cicvarić — *Božić* (1 kuća), — *Lukičić* (1), — *Jandrić* (2), — *Antić* (1), — *Guteljić* (1), — *Stipadinovići* (2), — *Brajinčić* (1), — *Perić* (2), — *Domić* (1), — *Morijčić* (1) i *Pujdorovka* (sama starica). — ČATO je »došao u *Juriće*«, a sada tu žive tri porodice. — ČAVKE su 3 kuće doseljene iz okolice Drniša. — ČULUMA ima 4 domaćinstva, od kojih 2 žive »u selu«, a 2 »na stanu«, tj. nedaleko sela prema Dinari. Rođaci su i ne mogu se međusobno ženiti. — ELKAZA su 4 kuće, koje su s Anićima i *Jurić-Čivro* smještene nedaleko Mjesnog ureda, izvan kompleksa zaselaka. — ERCEGOVCI su zaseban komšiluk, u kojem je jedna kuća *Zorića*, koji su kao i Ercegovci po predanju iz Hercegovine. Kako varijacije prezimena na ovom području ne znače i zasebne rodove, to smatramo da su Ercegovci još zadnjih decenija 17. stoljeća pod imenom »Erceg« i početkom 18. stoljeća kao »Hercegovac«. *Zorićice* iz 1718—1720. godine smatramo također precima današnjih *Zorića*, uslijed svakodnevne pojave skraćivanja, rjeđe produživanja, prezimena u razgovornom jeziku. Oko 20 porodica Ercegovaca živi na dva lokaliteta, u samom Kijevu i »pod Dinarom«. — GAŠPARA ima 9 kuća, od kojih 6 živi u sastavu zaseoka Cicvarići, a 3 kuće Gašpara-*Žunića* s 3 *Svirača* (*Bečkери*) i 3 *Matoša* (*Rubići*), te jednom porodicom *Polić*, sačinjavaju »mali komšiluk *Govnušani*« u neposrednoj blizini Cicvarića. Gašpare ne nalazimo u navedenim dokumentima ni drugim raznim popisima stanovništva *Vrlike*, ali se nalaze u lištičkom selu *Gornji Mamići*. Tamo su doselili iz *Roškog polja*, gdje su evidentirani već 1768. godine, a po predaji došli su tamo iz *Dalmacije*. — GOJEVIĆI su također »jedno pleme na dva mjesta«. Lokacije su im ispod *Glavaša* i »u *Gojevićima*« u selu. Diješe se na dvije grane: *Alvirevi* (*Alfir*) i *Zrnići*.

Deset porodica *Gojevića*, kao i drugi u selu, smatraju da su *Gojevići* i *Teskere* nastali od dva brata. *Teskere* ne nalazimo u starijim dokumentima, a pitanje je da li se u prezimenu »*Koljevići*« iz 1726. godine mogu prepoznati današnji *Gojevići*. — *JURIĆI* su, kako smo naveli, najveće pleme s 35 kuća. Predaja kaže da je vrlo davno iz »*Ercegovine* od *Ljubuškog*« doselio *Pave Juris*, od koga su nastali svi *kijevski Jurići*. Od njegovih 5 sinova razvilo se »pet plemena«: *Arambašići* (kojih danas ima 6 kuća), *Šimunovići* (5), *Grgići* (8), *Marjanovići* (3) i *Petrašilo* (1). Osim ovih u selu danas postoje još: *Jurići* — *Bare* (1), — *Bubići* (3), — *Čivro* (5), — *Pešići* (5). U skladu s predajom o zajedničkom porijeklu

Arambašići, a i drugi Jurići unutar pojedinih grana, smatraju se *rodijacima*, danas već do sedmog koljena, »ali se među sobom nikad nisu ženili«. Između raznih plemena Jurića ima bračnih veza jer se oni ne smatraju rodom. Nadimak (prezime) Arambašić moglo je nastati najkasnije u drugoj polovini 18. stoljeća, prema funkciji nekog pretka. Da je takav nadimak preuzeo funkciju ranijeg prezimena, dokazuje zapis iz 1851. godine o jednom Arambašiću »detto Stoisavljevich« u Otišiću, iako tamo nema prezimena koja nalazimo u Kijevu. U ovom slučaju patronim dobiva istaknuto značenje. Brojni takvi primjeri pokazuju da se u dijelu Dalmatinske zagore još polovinom 19. stoljeća nisu sasvim ustalila prezimena. To je možda i razlog što neka od njih ne možemo pratiti u prošlosti. Takav je slučaj s KERETAMA, kojih u Kijevu ima 7 porodica u istom zaseoku s Teskerama. — KOVAČEVIĆA ima desetak kuća, koje tvore samostalan zaselak, a ima ih i u drugim selima ove Krajine. U proučenim dokumentima u 18. stoljeću u Vrlici nema tog prezimena u današnjem obliku, ali je jedan Kovač, koji se kasnije gubi, pa smatramo da su Kovačevići došli u Kijevo kao sekundarno naselje, nakon već ranijeg stacioniranja roda negdje na rubnim lokalitetima Cetinske krajine. U dokumentima na prijelazu u 18. stoljeće nalazimo to prezime u zapisu za Biočić-Štikovo. U naše vrijeme naseljeni su u Podosoju, zatim Uništima — kamo su došli (kako predaja kaže) iz Podosoja, te u Cetini — kamo su bračnim vezama i nasljeđivanjem došli iz Uništa. — MATEKALO je samo 1 kuća, koja čuva predaju o svom porijeklu iz Hercegovine. — MATOŠA ima 3 kuće u istom zaseoku s Gašparima i Svirućima. Smatraju da su svi bliski rod jer su »stari sve braća«, pa ne mogu među sobom sklapati brakove. Sve tri porodice Matoš imaju isti nadimak — *Rubić*. — MALOČE su smješteni između Gojevića i Ercegovaca nedaleko današnje zgrade škole. Ima ih 15 kuća i po predaji smatraju da su u davno doba doselili iz Rusije. Predaju je sačuvao Maloča Ivo, zvani »Šiko«, koji je umro pred osamdeset godina. Smatrali su da je on bio »najumniji čovjek« u kraju, da je bio pozvan da odredi položaj *mlinica* na Biskupiji, što može samo znalac, jer *vodenica* mora biti postavljena na čvrsto tlo da ne tone. Autoritet Šike i kod današnjih stanovnika učvršćuje predaju o davnom doseljavanju iz Rusije, za koje još nema poznatih drugih dokaza, iako samo prezime u obliku »Maločević« nalazimo na području Vrlike u Matici krštenih 1726—1728. godine. — MILJKOVIĆI ili MILKOVIĆI (izgovaraju se obje varijante) doselili su, po svemu sudeći, bar još početkom prošlog stoljeća iz Maovica nad Vrlikom, gdje su bili starosjedioci zavedeni još 1718—1720. godine. Šesnaest porodica Miljkovića locirano je tako da s Brajkovićima, Čavkama i Vujićima tvore jedan zaselak. Takvi zaseoci s više prezimena u ovom kraju karakteriziraju novije useljeničko stanovništvo, koje se uz postojeće stanovnike sela grupira po vjeri, odnosno po regiji iz koje su potekli ili lokaciji iz koje su neposredno iselili. Upravo to potvrđuju Brajkovići i Čivke kao noviji doseljenici iz okolice Drniša. Brajkovići su očito bili migranti na kraće relacije, jer ih kao i Miljkoviće nalazimo zavedene u istom dokumentu krštenih (1718—1720), gdje Čavki nema, ali su očito generaciju-dvije proživ-

jeli na drniškom području. Kretanja u povratnom smjeru donijela su u Kijevo i ORLIĆE, pripojene k Jurićima, i POLIĆE, koji su kao i druge pojedinačne porodice najnovijih useljenika locirane u slobodan prostor među komšiluke, kod *česme* naprimjer. — RADICA ima samo 2 kuće u sklopu zaseoka s Bajanima, kroz koji danas prolazi lokalni put za Glavaš i Uništa. Na tom je predjelu crkva, nedaleko mjesni ured i česma, uz samu cestu Knin—Vrlika, odnosno Split—Zagreb. Radiće, kao uostalom ni Bajane ne nalazimo u starim popisima Vrlike, osim ako ih ne povežemo s dva »Radnichanina« u Otišiću 1700. godine, odnosno jednim »Radničem« iz istog vremena u selu Filipović kod Knina. Preostale njihove porodice reducirane su na troje staraca, dok su svi iz desetak kuća iselili polovinom ovoga stoljeća, možda u atmosferi emigriranja koja je prethodila stvaranju Peručkog jezera. U svakom slučaju, lokacija koju su odabrali za grupaciju svojih nastambi u selu nije tipična za naseljavanje starijih rodova. — SLAVIĆI imaju predaju da su »nekad« imali prezime »Svačić«, ali kako je u njihovu »plemenu« bilo dobrih pjevača, po jednome koji je »pjevao k'o slavić« dobili su novo ime. Četnaest obitelji Slavića živi u Kijevu na dva lokaliteta, u zaseoku u okviru sela, i na rubu sela u smjeru Knina, nedaleko od ceste prema Dinari, u »Slavića stanu«. Javljaju se u dokumentu za Vrliku iz 1726—1728. godine, što dokazuje da su ovdje nastanjeni preko 250 godina. Slaviće nalazimo i na području Lištice u selima Žvatić i Dobrić kod Mostarskog blata.⁴⁵ Tu su starosjedioci s predajom da su doselili iz Popova polja, ali da dalekom starinom potječu iz Kuća u Crnoj Gori. Njihov migracijski put, kao ni mnogih drugih »plemena« u podnožju Dinare, još nije jasan. Možemo samo pretpostavljati da su i oni dio među starim migrantima koje dokumenti spominju pod nazivom Crnogorci.⁴⁶ — SVIRACA u Kijevu ima 4 srodničke kuće. U dokumentima ih ne nalazimo. — TESKERE s *Keretama* tvore jedinstven zaselak, ali su se po legendi, s Gojevićima razvili od dva brata, pa ni ženidbene veze među njima nisu uočljive. Legenda govori o njihovu pretku »Ljiljku« (po kome se još navodno zove nedaleka »Ljiljkova pećina«), koji je nakon diobe od brata tražio od Turaka *teskeru*, tj. dozvolu za ispašu svojih ovaca. Za teskeru je morao dati svoga *šarca*, pa je zbog toga cijelo njegovo potomstvo dobilo ime Teskera. Od »pradjede« Ljiljka danas ima 33 *dima* Teskera, koji smatraju da su se Ljiljak i njegov brat doselili ovamo iz Hercegovine, ali se više ne sjećaju starog rodovskog imena. Ovo prezime očito je nastalo na području današnjeg njihova rasprostriranja, barem pred kraj turske dominacije, jer ih drugdje u dokumentima ne nalazimo. — TOJČIĆI s Barićima, u gotovo istom omjeru, tvore jedan zaselak. — VALIDŽIĆI su »jedno pleme« ali u dva zaseoka. Desetak kuća raspoređeno je »pod Dinarom« nedaleko sela, u smjeru prema Uništima, a samo jedna kuća je »poda crkvom« u selu. Validžići »pamte« da su doselili iz Promine. To je moralo biti početkom 18. stoljeća, jer se pod

⁴⁵ M. Petrić, Lištica, v. bilj. 6, str. 42. i 49.

⁴⁶ Vidi bilj. 32 i podatke u popisima stanovništva 1700—1728. g.

»Valicic« navode u dokumentu za Vrliku iz 1726—1728. godine — VUJICA u Kijevu ima četiri grane, i to: *Botić, Kukren, Paša i Zimanić*.

Prema svemu sudeći, populacijska situacija u Kijevu ustaljuje se u osnovama današnjeg sela polovinom 18. stoljeća. Stanovnici su uglavnom potomci doseljenika iz starijih migracijskih struja iz bosansko-hercegovačkog prostora, ili ogranci reemigranata, specijalno u livanjsko i lištičko područje.⁴⁷ Da ti useljenički mozaici nisu sadržavali veće obiteljske jezgre, dokazuje niz činjenica: — predaja o sinovima, tu rođenim, koji su postali zasnivači današnjih »plemenâ«; — da su današnji rodovi rijetko mnogobrojni, da se još smatraju bližim rođacima za koje vrijedi zabrana ženidbe, jer istoprezimenjaci sklapaju brakove samo s onima drugačijeg nadimka; — mozaik prezimena u svakom pojedinom selu, u kojima se vrlo rijetko ista prezimena nalaze na više lokaliteta. U Kijevu, naprimjer, od 27 prezimena samo smo neke zaista mogli utvrditi kao stare rodove, uglavnom od drugog decenija 18. stoljeća, i to: Ercegovci, Gojevići (Koljevići), Maloče(vići), Miljkovići, Slavići i Validžići. Za Cicvariće, kojima je očito nadimak zamijenio staro prezime, i Juriće, dva danas najbrojnija plemena, zasada nismo u stanju vremenski odrediti doseljavanje. Možemo samo pretpostaviti da su oni, ili bar Jurići — prema vijesti iz 15. stoljeća — pravi starosjedioci na ovome mjestu. Na temelju suvremenog običaja da pripadnike iste kuće razni stanovnici sela imenuju često raznim oblicima prezimena, u ovu grupu možemo pribrojiti i Radiće, proistovjećujući različitu grafiju »Radnič« (1718—1720), »Radusho« (1726—1728) i »Radisha«.

U drugim selima Cetinske krajine također ustanovljujemo da su intenzivna migracijska masovna kretanja završena s 18. stoljećem. Uspoređujući sadanje rodove s podacima iz navedenih dokumenata za uže vrličko područje, zaključujemo da se najveći broj starih prezimena nalazi na Maovicama. Od 36 postojećih prezimena čak 17 rodova razvilo se od useljenika s početka 18. stoljeća, i to: Baturina, Blažević, Denić, Erceg, Giljan, Grizelj, Kojundžić, Maljković, Milković, Oklopčić, Samardžić, Skorup, Škorić, Totić, Varnica, Vuletić i Zečević.

Po tome bismo mogli zaključiti da su povijesna zbivanja i društveno nestabilne prilike i poslije povlačenja granice s ovog područja uzrokovala povlačenje stanovništva na nepristupačnije lokacije, kakva je sela Maovica. Stanje na Cetinskoj krajini upućuje na to da su doseljenici naseljavali rubne dijelove doline, gdje su bili zaštićeniji od opasnosti, ostavljajući ujedno slobodnim za obrađivanje plodan središnji prostor kojim protječe Cetina. Tako, za razliku od Maovica, smještenih na visoravni iznad Vrlike, Podosoje na rubnom dijelu doline, južno od Vrlike, polagano je oblikovano u seoski kompleks zaselaka, u kojima se, uz nukleuse starosjediłaca, naseljuju doseljenici iz okolnih prostora. Iako su oba sela još u prvoj polovini 18. stoljeća imala zajedničkog *harambašu* (Antu Grabića), a četiri porodice iz tih sela zajedničko vlasništvo

---

⁴⁷ Povratnici u Livanjsko polje Anići, Antunovići, Jurići i Radići su Hrvati, a Kovačevići i Miljkovići su Srbi ijekavci, a u Hercegovini su Ercegovci, Gašpari, Slavići i Teskere.

nad mlinom na Cetini, pa su i u kasnijem vremenu kao seoske zajednice bili povezaniji, po sastavu stanovništva ipak se razlikuju.⁴⁸ U susjednim selima, Cetini i Civljanima, također žive samo dva roda istog prezimena — Bjelobrk i Knežević, od 13, odnosno 32 postojeća.⁴⁹ Ista je situacija u ostalim cetinskim selima, ali legende o doseljavanju u 19. stoljeću povezuju taj kraj samo s bližim zapadnijim predjelima. Predaje o starijim doseljavanjima, kao i u Kijevu, vode do bosansko-hercegovačkih ishodišta, ali još jednom i do Rusije. Takvo je predanje o doseljavanju Milivojevića u Poddinarje, zaselak Polače. Smatraju da su pred Turcima u Poddinarje došli iz Užica, ali da su mnogo ranije iz Rusije (s područja Karpata) došli u Kragujevac, pa odatle u Užice, te preko Crne Gore i Drvara u Cetinsku krajinu. Po legendi, predak današnjih Milivojevića — *Ničo* rođen je ovdje, gdje danas živi četvrta i peta generacija njegovih potomaka.⁵⁰ Stoga Milivojevići i Maloče ostaju problem za utvrđivanje migracijskih putova na dalje relacije. U okvirima ovoga rada ne možemo se baviti ni analizom izvorišta rodova Crnogoraca, odnosno doseljenja s graničnog područja Crne Gore.⁵¹ Razni su rodovi očito i u predtursko doba kretali prema zapadnim dinarskim krajevima. Tako je npr. rod Ratko iz Srbije, po kazivanju »iz Goročica kod Ivanice više Čačka«, došao u Polaču. Ostali u selu predajom o porijeklu vezani su za bliže krajeve. Tu su, barem većini useljenika, bila

⁴⁸ V. Čulinović-Konstantinović, v. bilj. 10, str. 48, 50. i 64, zatim matice za odnosna sela u Mjesnom uredu Vrlika. Tradicija je da Podosojani za Sv. Jurja idu u crkvu na Maovice, a stariji i danas idu pješke poprečnim putem, koji je i u davna vremena bio komunikacijska trasa.

⁴⁹ U 19. i 20. stoljeću u susjednim selima oko Vrlike stanovništvo je bilo sasvim različito. U CIVLJANIMA su: Arambašići, Batak, Baroš, *Bilić*, *Bjelobrk*, *Blešić*, *Crnomarković*, *Dragić*, *Cvitković*, *Đurđević*, *Đaković*, *Gavran*, *Ivetić*, *Jajić*, *Jovičić*, *Kantar*, *Knežević*, *Mačević*, *Miljković*, *Novoselac*, *Pavlović*, *Rogač*, *Kostur*, *Smiljanić*, *Sarac*, *Travica*, *Vojnović*, *Zrilić*, *Zukanović*, *Žutomarković*: — u KOSORIMA su najbrojniji i najstariji: *Lelasi* (28), *Klepo* (16), *Erceg* (8), *Arnaut* (15), *Radnić* (8), te *Plazonić*, *Bodrožić*, *Ivančić*, *Jović*, *Kosorčić*, *Lakić*, *Lisičar*, *Mučalo*, *Medić*, *Mišina* (7), *Utržen* i *Cetnik*; — u MAOVICAMA su: *Butarina*, *Batalić*, *Bijuk Blažević* (14), *Brčić*, *Brtan*, *Cvitkovac*, *Denić*, *Đurić*, *Erceg*, *Giljan*, *Grizelj*, *Hrga*, *Jerković*, *Kojundžić* (13), *Kričković*, *Kuduz*, *Maljković*, *Milković* (22 domaćinstva — najviše), *Mišić*, *Ljulj*, *Novaković*, *Oklopčić*, *Petković*, *Primetica*, *Režić*, (21 dom.), *Rejo*, *Samarđžić*, *Skorup*, *Škalica*, *Škorić*, *Totić*, *Turudić*, *Varnica*, *Vuletić*, *Zečević*, — u PODOSOJU su: *Balač*, *Grabić*, *Jakelić*, *Kreček*, *Maistrović*, *Matusina*, *Racić*, *Radiša*, *Rebić*, *Režić*, *Savić*, *Terezić*, *Varnica*, *Vranković*, *Vuinović*. — Stare rodove smo istakli kurzivom.

⁵⁰ U Milivojevićima znaju legendu o Nikoli-*Nići*, koji je bio i »hajdučki harambaša«. Njegov sin Sava imao je sinove Jovana i Vasilja, koji je začetnik ove loze. Njegov sin Petar (umro 1923. g. s 83 godine) otac je kazivača Petra (r. 1897. g.), koji je imao 7 kćeri i 3 sina, od kojih je samo najmlađi živ. Ovo je tipičan primjer razvoja obitelji na tom području. U ostalim slučajevima ili izumiru ili se preživljavanjem muške djece razgranava rod.

⁵¹ H. I. Bidermann, v. bilj. 12, str. 49—50. — Govoreći o doseljenicima na dalmatinsku obalu, Bidermann smatra da su Crnogorci dobili taj naziv jer su »sa Zubaca, kod Trebinja blizu crnogorske granice«, pa su ih »mnogi držali za Crnogorce, no oni nijesu to« (49). Do danas, svakako, nisu sasvim rasvijetljeni ishodišni lokaliteti i putovi doseljavanja iz Srbije i Crne Gore, koje prenosi usmena predaja.

posljednja staništa pred useljavanje u Dalmatinsku zagoru. Cetinska krajina podsjeća na utočište u kojem se smiruju migracijska i mikromigracijska strujanja s istočnih i zapadnih strana. U tome je 18. stoljeće bilo najpresudnije, a u 19. su već oblikovani komšiluci kao kompaktne aglomeracije u okviru sela. Tako je naprimjer Cetina već polovinom 18. stoljeća zabilježena kao selo, u kojem je većina komšiluka smještena od izvora u nizu niz Cetinu, ali su očito još neoblikovani današnji komšiluci najudaljeniji od izvora, s lijeve strane rijeke, zabilježeni kao lokalitet »iza Cetine«. U seoskom kompleksu Cetine može se također pratiti razvojni proces sela i rodova. Tako su — 3 kuće BARIČEVIĆA potekle od jedne porodice preseljene ovamo iz lokaliteta »pod Vrlikom«, gdje se (uz varijaciju »o«—»a« u pisanju prezimena) potvrđuju 1726—1728. godine kao starosjedoci. — VUKOVIĆI su veliko »pleme« s 32 domaćinstva. Po predaji doselili su »od Drniša od Popova polja«, očito poslije 1720. godine, jer se na području Vrlike javljaju tek 1726—1728. godine. U *zaseoku* s njima su 3 porodice ŠKRBIĆA, doseljenih u novije doba iz Garjaka kod Vrlike, a mogli bismo ih poistovjetiti sa »Škabićima«, uvedenim također u trećem deceniju 18. stoljeća. »Jedan Vranješ iz Vranješa« došao je u ovaj zaselak »na materinstvo«, a uz tu obitelj, ne zna se točno kada, naselio se i »jedan Barišić«. Od Barišića s nadimkom *BATICA* (*BATAK*) razvilo se pet porodica toga prezimena, od kojih su danas samo dvije ostale na Batičinu vrelu. — MILAŠI su »pleme« koje sačinjava 15 kuća. Po predaji, nastali su od »jednog Milaša« koji je davno doselio na Cetinu, gdje se rodio i Nikodim Milaš. Tri sina prvog doseljenika postala su zasnivači današnjih stanovnika Cetine. Od jednog sina su današnji Milaši, od drugog — Pale, *Palasa* — nastali su Palačevići, a od trećeg — Mile — u obližnjem komšiluku su Kusonjići. — ČETNICI su se razvili također od jednog pretka, koji je po predanju četovao još u doba Turaka i, kažu, »zapisalo ga kao Četnik«. Očito je to ime u to doba označavalo vojskovođu, za koga »pamte« da se zvao Ivan, da se u Cetini oženio i — kao u prethodnim predajama — imao tri sina. Od njegovog sina Ivana razvili su se *Ivići*, od Pere — *Pezići*, a od Škare — *Škarići*. Današnji Četnici su Pezićeve i Škarićeve grane, jer su Ivići izumrli. — BARIŠIĆI kažu da su potekli od *netijaka* prvog Ivana Milaša, koji je s ujakom doselio ovamo. Stoga smatraju da su i oni porijeklom iz Crne Gore. Zaselak Donji Barišići čini 12 kuća Barišića, s kojima su 2 dima GAVRANA (»došli na ženinstvo«), 1 Gargenta i 1 Četnik. U gornjem dijelu sela su 2 kuće *Polašovića*, 6 *Polačevića* i 6 *Kusonjića*, poteklih i nastalih od doseljenog Milaša. — DJURICI su locirani kod crkve. Smatraju da su im »srodstvo« Djukići u Nuglašnici, u Bosni, kod kojih je sačuvana svijest da su porijeklom »od Kijeva«, kao što su to i tamošnji Arnauti i Kovačevići. Predaja o Djukićima ukazuje na to da su stariji doseljenici u Cetinu, od kojih su povratnici sredinom 19. stoljeća i preko Peulja otišli u Glamočko polje. Po legendi, u Cetinu je doselio jedan predak, kojemu su tu rođena četiri sina: Pavao, Špirac, Pilip (s nadimkom »Mijo«) i Simo. Današnjih 9 kuća vuku porijeklo od tih pradjedova, i to — »od Špiraca«, tj. *Špiročevića*, danas je 1 kuća *Mesaruša*, od *Simugovića* su

dvije, a po tri kuće su *Meconjići* »od Mijaka od Pilipa« i *Jovančinovići* »od Pavlovića«. — MARIJANA, za koje se ne zna starije porijeklo, postoje još dvije porodice, koje se smatraju trećom generacijom prvog doseljenika, vjerojatno iz Koljana, gdje ih je bilo više. — MEDICI su u Cetini noviji doseljenici, potekli od Laze (1857—1943) i njegova četiri sina: Đure, Stevana (»Mije«), Petra i Ilije. Iz ranijih vremena nalaze se u Kosorima i oko Knina, a kao reemigranti iz Dalmacije navode se već polovinom 18. stoljeća u Hercegovini. — GARG(I)ENTA ima ukupno 4 kuće, od kojih su tri na jednoj lokaciji. Razvili su se također od jednog pretka, a u Donji Čitluk i Civljane došli su, po kazivanju, iz Hercegovine »od Gackog«. Povratnici u Crni Lug u Livanjskom polju znaju da su došli iz Dalmacije, upravo s izvora Cetine. — PREOČANI(N) idu u red najvećih zaselaka s 15 porodica, koje su, po predanju, razgrnate od doseljenika iz »Preoca iz Bosne«, ali koje ne nalazimo u dokumentima o ovdašnjem starijem stanovništvu. Staro ime roda očito je davno zaboravljeno, a današnje grane čine: *Luići*, *Šantići*, *Vurlanovići*, *Jurankovići*, a uz njih je jedna porodica Barišići. — VRANJEŠI su uz Preočane najveći zaselak, također s 15 porodica, koje smatraju da su im preci doselili »od Hercegovine«. — KNEŽEVIĆA je do najnovijeg raseljavanja bilo 12 kuća, a danas su samo četiri, kao što su KUROBASE od 12 dimova reducirani na pet, uz koje je jedna kuća Vranješ. U Cetini je donedavna također bilo 15 domova TOTIĆA, čiji preci su, najvjerojatnije početkom prošlog stoljeća, doselili s Maovica.

Od kraja 18. stoljeća iz Maovica je raseljeno više rodova po selima Cetinske krajine.⁵² Tako se i na Uništima zna da su preci GALIOTA (kojih je 1980. g. 10 kuća), GRIZELJA (6), MALJKOVIĆA (11), PETKOVIĆA (1) i SAMARDŽIĆA (SAMARDŽIJA) (6) s Maovica *prešli* dok su još Uništa bila *raštele*, odnosno *kvartir*. Danas ovi rodovi tvore Gornje selo, odnosno nastavaju središnji prostor Uništa, a u Donjem selu, nešto niže (južnije) od seoske jezgre, žive nešto mlađi useljenici KOVAČEVIĆI

⁵² Za svu pomoć koju su mi pružili prema svom poznavanju stanovnika i života u selima Cetinske krajine, ili za upotrebu arhivskih i matičnih knjiga u župnim uredima, parohijama i mjesnim uredima zahvaljujem najsrdačnije: fra Pavlu Maticu, tadašnjem župniku Kijevo, ocu Bošku Gagiću, jereju pravoslavne parohije Vrlika, drugu Totiću i Anti Ercegu, matičaru Mjesnog ureda Vrlika, Ivanu Škariću, predsjedniku M Z Maovice, Mići Petkoviću i Peri Kovačiću, s Uništa te svima drugima, kao i kazivačima, koje uslijed nedostatka prostora ne mogu sve imenovati.

Od matičnih knjiga upotrebljene su: »Anagrafi sela Maovice« (prijepis katoličkih i pravoslavnih crkvenih matica), — »Indice dei Nati dall' Anno 1859 fino al anno 1875« (za Maovice), — »Upisnik rođenih« Vrlika 1894—1907, — »Atti di nascita — Djelo rođenje od 1875 do 1883«, — »Upisnik smrti 1885—1894« za Vrliku, — »Anagrafi Kosore«, i dr. — sve u Vrlici. Zatim: — »Anagrafi sela Civljane« (za prošlo i ovo stoljeće), — »Matična knjiga vjenčanih, Civljane« (podatke vadila za god.: 1960, 1964, 1973—1977), — »Matična knjiga vjenčanih, Kijevo« (1973—1976). sve u Mjesnom uredu Kijevo. Također: »Matica rođenih: od 1845—1863, knj. III, br. 2JU/MK-208, selo OTISSICH, Comune di Verlica, Distretto di Sign« (pravoslavni) — prezimena su: ARAMBAŠIĆ, BOŠIĆ, BORKOVIĆ, ERNIĆ, GOIĆ, KRAGUI, KRIVOŠIJA, PETROVIĆ, ŠPIKA, TOMIĆ, USTIĆ, VUJASIN, VUKOMAN, ZAGORAC, a današnji STOJSAVLJEVIĆI nastali su vjerojatno grananjem ARAMBAŠIĆA.

(7) i UTRŽENI (4) porijeklom iz Podosoja i Kosora. Uništima pripada i lokalitet Kwartir, još južnije od Donjeg sela, na kojemu od najnovijeg vremena stalno obitava jedna porodica VUČAK, poluodijeljena od doskorašnje zadruga u Civljanima.

Stanovništvo Cetinske krajine je, kako vidimo, mozaik hrvatskih i srpskih useljenika još od ranih migracija koje su kontinuirano trajale kroz više od pet stoljeća.

SEOSKE SREDINE I DRUŠTVENO KOMUNICIRANJE

a) *Struktura sela*

Pojedina povijesna zbivanja u ovom području davala su impulse za jača mikropomjeranja unutar i izvan Cetine kao geografske cjeline. Stalno mijenjanje društvenog profila i rast seoskih aglomeracija imperativno je nametalo obavezu brze društvene akomodacije, iako ne i toliku potrebu etničke i vjerske asimilacije. Razlozi tome seže u konstantnom atomiziranom useljavanju. Gotovo svaki pojedini lokalitet razvijao se slično koncentričnim krugovima.

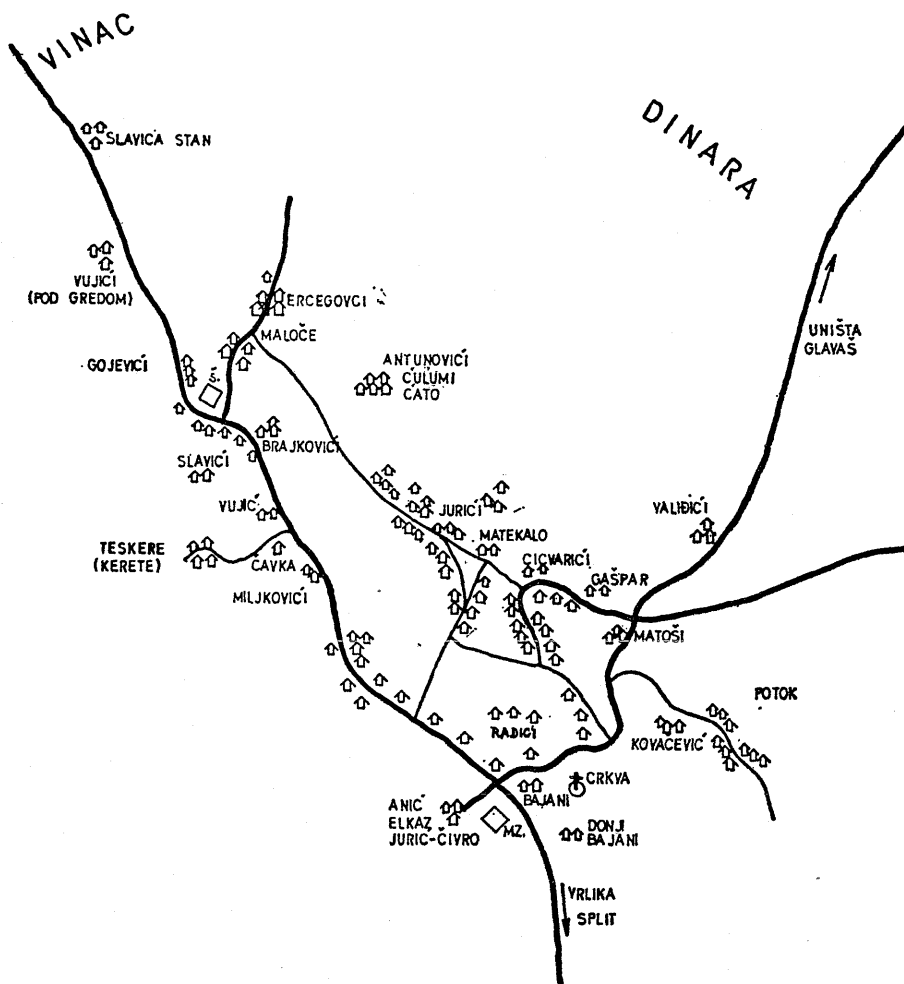
Od jednog bračnog para, porodice, obitelji, diobama su nastajali komšiluci kao rodovske grupacije istoprezimenjaka. Kako su migracijski procesi razbili koherentnost rodovske i zadružno-obiteljske grupe već u ishodišnim prostorima, to u novim društvenim sredinama mozaik stanovništva čine pojedinci razne rodovske pripadnosti.

Stoga situacija u novim naseobenim prostorima nije pružala mogućnosti za restauriranje starih društveno-rodobinskih odnosa, ali svijest o potrebi izvjesne jače veze među *plemenicima* ostala je, iako u simboličnim okvirima. Ta se svijest, kao i sačuvani termin *pleme*, odnosi na istoprezimenjake. Međutim, mogla je doći do izražaja i mogućnost realizacije tek u trećoj ili kasnijoj generaciji doseljenika, kad su se obitelji razgranale. Termin *pleme* na ovom prostoru samo je trag nekadanje moguće čvršće veze i rodovskih odnosa iz ranije partrijarhalne, stočarske sredine. Kako je na području Vrlike u vrijeme ranih migracija bilo malo istoprezimenjaka, a i kasnija migracijska situacija je podržavala takvo stanje, prilagođavanje na nove *komšije* bila je nužnost. Adaptacija se odvijala relativno lako, uglavnom uslijed istog kulturnog profila s podjednakim tradicijskim osobitostima, koje su sa sobom nosili migranti s istočnijih dinarskih prostora. Nekoliko većih migracijskih valova unijelo je i u ovaj dio Dalmatinske zagore grupe katoličkog i pravoslavnog stanovništva, koje su — zavisno o mogućnostima političke i ekonomske prirode — locirale svoja selišta rastresito ali na nevelikom prostoru. Rodovski profili komšiluka-zaselaka, te njihov razmještaj u okvirima današnjih sela, kako smo vidjeli, ponajviše ukazuju na to da su nastali od istovremeno naseljenih grupa pojedinaca (parova predaka) iste vjerske i etničke pripadnosti. U Kijevu su tako u nizu zaselaka grupirani *Šokci*: Antunovići, Anići, Bajani, Cicvarići, Jurići, Kovačevići i Radići. Ovi katolički rodovi, za koje je uobičajeniji naziv

Bunjevci, razlikuju se od *Kranjaca*, pod kojima se generalno podrazumijevaju pravoslavni *Rkači*, i to: Brajkovići, Ercegovci, Gojevići, Maloče, Miljkovići, Orlići, Slavići, Špari, Teskere i Vujići.⁵³ Staništa jednih i drugih u susjednom nizu grupirana su tako da tvore elipsoidni seoski prostor, koji se popunjavao novijim doseljenicima (tabla 1).

KIJEVO

Skica lokacija komšiluka u selu Kijevo

⁵³ Sva sela Cetinske krajine za Hrvata upotrebljavaju naziv — Bunjevac, a za Srbina — Rkač, pa i pokrštenim rodovima ostaje nadimak *Rkač*, kao npr. Vujićima u Kijevo. Međutim, u Bajanima (Hrvati, katolici) i Teskerama

Svaki komšiluk »svoje prezime ima«, kažu u poddinarskim selima, želeći time naglasiti rodovsku cjelovitost komšiluka. Međutim, do izražaja više dolazi cjelovitost *sela* kao društvene zajednice, odnosno dijevoja većeg sela. U Kijevu se naprimjer još zna da se »u starinski zeman, kad je kolo igralo«, na drugi dan Božića pa do Tri kralja išlo »u Kranjce« (kod škole), a za ljetne blagdane — »Miovdan i Gospu od Karmena i Kranjci dolaze kod česme« na *kolište*. Iako su postojala dva društvena sastajališta u Kijevu, na kojima su se okupljali pravoslavni, odnosno katolički stanovnici okolnih komšiluka, prema svim kazivanjima — redovno su im se pridruživali i stanovnici drugog dijela sela. Zajednička slavlja godišnjih blagdana bila su uvjetovana tradicijskim društvenim redom i nužnošću zajedničkog življenja. Dolazilo je, naravno, i do disharmoničnog ponašanja, posebno kad su ženidbeni interesi mladića iz jedne grupe bili usmjereni na djevojke iz druge. Tada su postojale uočljive i aktivne društveno-dobne grupacije u kojima su bili obuhvaćeni pripadnici jedne seoske zajednice. U ovom slučaju to su bile grupe momaka za ženidbu, iz nekoliko komšiluka iste etničke, odnosno vjerske pripadnosti, povezanih sviješću o zajedničkom porijeklu.⁵⁴ Oni su nastojali očuvati primat nad svojim društvenim medijem, što je na dinarskom prostoru karakteristična grupacijska pojava. Upravo zato što su rodovi na ovom prostoru imali podjednak intenzitet razvoja od primarne, doseljene, nuklearne porodice, etnička i vjerska asimilacija nije mogla biti realizirana. Osim toga, motiv iseljavanja i doseljavanja u ove krajeve, osim ekonomskog, bio je i očuvanje svog vjerskog i etničkog identiteta. U ovom imigracijskom području, gdje gotovo nije bilo rodovske dominantnije grupe koja bi mogla osiguravati samostalnije ponašanje bez obzira na društvenu okolinu, društvena adaptacija bila je imperativ života. Društvena povezanost i kolektivno usklađivanje normi ponašanja u selima podno Dinare razvijali su se zajedno sa zaseocima i nadilazili okvire roda i komšiluka.

Naseobena struktura sela u Cetinskoj krajini pokazuje određene manje različitosti u usporedbi s naseljima na nizinskom i rubnima planinskim lokacijama. Tako se, naprimjer, u Kijevu još sada vide obrisi pojedinih *komšiluka* koji nose ime najbrojnijeg roda u njemu. To su

---

(Srbi, pravoslavni) g. 1977. i 1982. dok sam bilježila na terenskom ispitivanju rodove u selu, kazivači su prvru grupu navedenih rodova nazvali *Šokcima* i *Bunjevcima*, iako se ovaj drugi termin mnogo češće čuje. Jedino u Kijevu smo čuli naziv *Kranjac* za pravoslavne stanovnike sela. Budući da taj problem nije predmet ovoga rada, upozoravam samo na mišljenje Ante Sekulića (Narodni život i običaji bačkih Bunjevaca, Zbornik za narodni život i običaje JAZU, 50, 1986, str. 26. i d.) u vezi s positovječivanjem Bunjevac — Šokac od P. Skoka (Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I, Zagreb 1971, s. v. Bunjevac, str. 237—238, i knj. II, 1972, str. 178—179, s. v. Kranjac). — Kijevljani navode predaju da su Kranjci, za razliku od drugih koji su nosili kabanice od prirodne mrke ovčje vune, imali »bile kabanice«.

⁵⁴ U Kijevu. Polači i još nekim dijelovima dogodilo se, po pričanju, da su mladići iz sela »na mrtvo ubili« kamenjem mladića iz drugog sela koji je došao djevojci na prelo u njihovo selo. Kazivačica M. Teskera, g. 1909. se »bila obećala iz Kranjaca«, ali »opazili ga momci Šokački i nametne se... komšija, ne da komšilučke cure«.

najmanje društveno-teritorijalne jezgre sela, u kojima se istoprezimljenjaci smatraju *rodijacima*, ali svi »nisu svoja« iako smatraju da su potekli od istoga pretka. Za razliku od takvih komšiluka, Kijevljani pod pojmom *zaseok* podrazumijevaju nešto širu teritorijalno-društvenu jedinicu sela, koja može imati strukturu komšiluka (sastojati se od jednog roda), ali koja može obuhvaćati i dva komšiluka, pa i kasnije doseljene raznorodne obitelji. U drugim selima Cetinske krajine ovakvo striktno razlikovanje komšiluka i zaselaka manje je uočljivo.

Komšiluci na Uništima, naprimjer, nemaju jasne teritorijalne obrise, pogotovo ih gube novom izgradnjom u posljednjih deset godina. Domaći ljudi, međutim, uvijek preciziraju svoje odredište, pa tako u Gornjem selu — koje se tako imenuje samo stranom došljaku — definiraju svoj odlazak u *Galiote* ili u *Samardžije*, a kad odlaze nekome u Donje selo, tad pojnaviše kažu da idu u *Kovačeviče*. Razlikovanje Gornjeg odnosno Donjeg sela u ovom dijelu Dalmatinske zagore pojava je nastala nakon razrastanja rodova i oblikovanja komšiluka. Uočljiva je u Maovicama, Koljanima i Biteliću, gdje se razni rodovi (11) »Ispod Grede« smatraju Gornjim Bitelićem, a manji dio sela (s četiri prezimena), smješten nedaleko od ovoga, jest Donji Bitelić. Slična situacija karakteristična je za Muško-lečevički kraj, gdje su također dijelovi sela »Pod Gredom« ili se veći rodovi razlikuju kao »Gornji« i »Donji«, što je u Biteliću slučaj s JUKIĆIMA. Činjenica je da Bitelić manje gravitira drugim selima Cetinske krajine, a da se djevojke nerijetko udaju i u Ogorje, odakle su od starine »dotjerali blago na Vrđovo i tamo imali struge«.

Stočarska privreda zahtijevala je u ovoj klimatskoj situaciji, osim izdiga stoke, i njeno napasanje na nedalekom povišenom prostoru nad selom, pa je do dvojne seoske lokacije dolazilo i diobama obitelji čije su porodične jezgre počele duže vrijeme obitavati na različitim mjestima, i to na stalnoj nastambi u selu i u *kolibama*, na nedalekim *stanovima* na nižim obroncima Dinare. Tako je naprimjer u Kijevu došlo do razdvajanja Slavića, Gojevića i drugih, ali je komšiluk, odnosno zaselak ostao njegova osnovna društvena jezgra. U Polači je oblikovana Velika i Mala Polača, uz druge, s nekoliko istih (razdvojenih) rodova u obje, a u Uništima se zaselak (Donje selo) oblikovao doseljavanjem novih stanovnika.

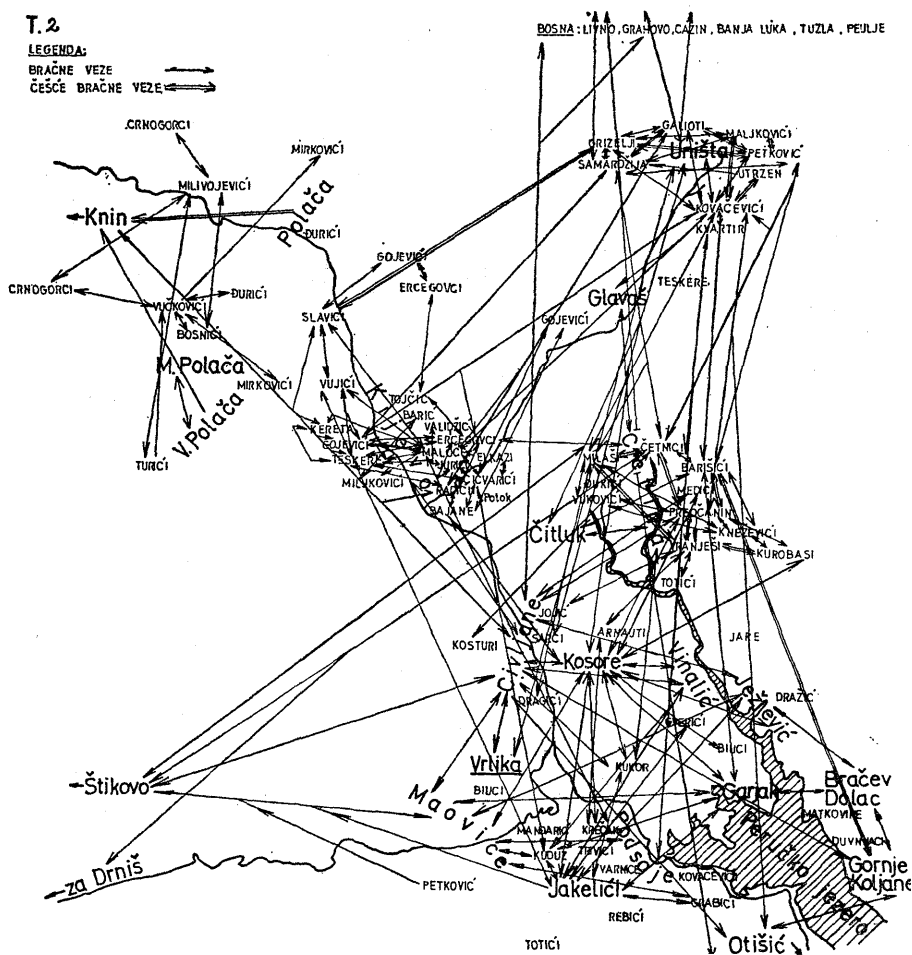
b) Društvene veze među selima

Društvena povezanost u svim selima ove Krajine zasniva se na svijesti o dalekim rodbinskim i tazbinskim odnosima. Stoga se *komšiluk* javlja kao osnovna jedinica, koja, zbog zabrane sklapanja brakova unutar nekoliko koljena rodbinske povezanosti, uspostavlja bračne veze s okolnim jedinicama istog profila. Stoga se unutar ovih sela, s rastresito smještenim komšilucima, očituje gusta isprepletenost bračnih veza (tabla 2). U našem stoljeću, a već i krajem prošloga, javljaju se rjeđi brakovi među udaljenim granama pojedinih rodova, ali su bračne veze među cetinskim selima jasni pokazatelji njihove višestoljetne upućenosti na zajedničko življenje. U prvom redu je očita seoska endogamija,

T. 2

LEGENDA:

BRACNE VEZE →
 ČEŠĆE BRACNE VEZE ↔

ali postaje intenzivnijom, pogotovo u našem stoljeću, i regionalna endogamija, zasnovana na rodovskoj egzogamiji. Bračne veze koncentrirane su među selima sjevernog dijela Cetinske krajine, tj. oko izvora rijeke, povezujući najintenzivnije Cetinu, Uništa i Kijevo, pa Cijvljane, Kosore i druge seoske jezgre. U tome je Vrlika, kao ekonomski i društveni centar, imala znatnu ulogu, pružajući na sajmovima i *dernecima* za crkvene blagdane (pravoslavne i katoličke) prilike za međusobna upoznavanja, druženja i zbližavanja svih generacija. U Vrlici su se trgovačke i društvene, pa i bračne veze uspostavljale i s udaljenijim selima, kao što su između Štikova, Maovica, Polače, Otišića i drugih sa selima uže cetinske regije. To je imalo svoj začetak u kontaktima vezanim za stočarsku privredu i *izdige* pastira na Dinaru. Od Lovrića još saznajemo o društvenim vezama, međusobnom komuniciranju, gostoljubivosti i

vrstama zabava na vrličkim dernećima,⁵⁵ a do šestog decenija našega stoljeća još se pred crkvom i u sjeni platana kod česme igralo *divojačko, biračko, nimo i muško kolo na kat*. U takvim prilikama izlazilo se u prošlosti u specijalno čuvanim, ukrašenim, svečanim nošnjama (sl. 1, 2). Nadmetanja se uočavaju ponajviše u vremenu između dva rata, kad je materijalna situacija seljaka bila znatno bolja od one u prošlosti. Nošnja se razlikovala, kao i danas u suvremenim relacijama, po bogatstvu i kvaliteti ukrasa i materijala od kojega je izrađena više nego po posebnim oznakama lokalne seoske pripadnosti. Više se isticalo dobno razlikovanje — djevojka, mlada žena, udavača, žena i baba, pogotovo po ukrasima i paunovu peru, odnosno kod muškaraca po kapi s resama i bez resa, ili s tokama, novcima i perom, koja je nekad označavala momka. Lokalna pripadnost isticala se pjesmom u kolu ili u grupi, kao na primjer:

- Oj Kijevo, moje selo milo,
u teb' mi je život milo!
- Oj Bajani, alaj ste na brigu,
u vami se sokolovi legu!

ili npr.:

- Oj Dinaro, ne bi te volio,
da se nisam pod tobom rodio!

Kola su inspirirala dijaloge među mladima, u kojima dolazi do izražaja, osim spretnosti momentalnog odgovaranja na izazov, samosvijest, isticanje vlastite vrijednosti, te ljubavne poruke raznih vrsta, jer:

- Ašikuju po polici lonci,
kamol' neće curice i momci!

pa se pjevalo i *zakantalo*:

- Moli, dragi, svoje roditelje,
ja ću svoje, da se prijatelje!
  - Oj, curice, draga li si meni,
k'o jamuža uz krov ječmeni!
  - Sveti Ante, rekla sam ti doći,
od prosinca nisam mogla proći!
  - Dalmatinko zove te Bosanac,
oćeš doći njemu pod sukanac!
  - Ja iz Dicma, mala s Prgometi,
ja baraba, ona bez pameti!
- (Uništanin)

⁵⁵ Ivan Lovrić, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa...*, JAZU, Zagreb MCMXLVIII, i dr.

Javnost društvenog komuniciranja bila je nužda u tradicijskom, patrijarhalnom društvu dinarskih stočara, jer je preko dovitljivog informiranja društvene okoline pomoću pjesme svaki pojedinac nastojao sebi osigurati povoljno javno mnjenje. To je donedavna bila pretpostavka uspješnog ishoda i realizacije njegove namjere. Trebalo je u široj društvenoj javnosti stvoriti dojam o sebi kao o ličnosti »čvrste ruke«, o vlastitoj nadmoći, bilo emocionalnoj, bilo materijalnoj, o svom ugledu u vlastitoj užoj društvenoj grupi. Momcima su djevojke odavna s više ili manje uspjeha parirale također pjesmom, jer je to, kao izraz zabave, bila jedina prilika. Stihovi kao:

— Čuvam ovce i sidim u 'ladu,
i studiram za kog' mi ne dadu!

sve se rjeđe čuju jer se, naročito u našem stoljeću, društveni položaj djevojke znatno promijenio. I u Lovrićevo doba, u 18. stoljeću, djevojke su na dernećima i prelina bile slobodne da iskažu svoje misli, ako nisu bile u bitnom raskoraku sa stajalištima njene obitelji i društvene grupe. Isticanje bogatstva podizalo je i obiteljski ugled, te je stoga svaka mogla zapjevati:

— U mog ćaće šest volova ore,
jedan mene opremiti more!

ili:

— Ovce su mi na vezane cijene,
a livada 'ko odvede mene!
— U mog dragog livada na glasu,
tri mu ovce za uru popasu!

Time su materijalni odnosi iskazani kao dominantna motivacija ne samo društvenog nego i bračnog povezivanja, koje time prelazi granice vlastite seoske društvene grupe. Traženje ekonomski jednako jakog partnera iskazuju i ovi stihovi:

— Ne gledamo momku u postole,
već gledamo u podrumu vole!,

ili:

— Sarajevo, dobra cura svaka,
prilika je za moga netijaka!

Dometi se šire naročito poslije pedesetih godina, kada je češći odlazak u gradove na stalni ili privremeni rad. Tada se očituju i oštriji kriteriji prema domaćim momcima.

— Moj se dragi hvali da je gazda,
a u jednom odijelu je vazda!

Oštrina istine pogađa i djevojku koja se, zbog loše materijalne situacije u porodici mora zaposliti, a opće je mnjenje stanovnika poddinarskih sela i danas da djevojka treba da se uda, pa onda, ako joj muž dozvoli, može nastaviti školovanje ili se zaposliti. Ako se zaposli prije nego što nađe momka, njen društveni ugled se narušava, što alegorično kazuju i stihovi:

— Oj, curice, kad te ni'ko neće,
Lapčevića prima poduzeće!

Još pedesetih godina derneci i kola, kako vidimo, bili su stjecište međuseoskog društvenog komuniciranja, u kojem je društveni ugled pojedinca u njegovu selu mogao biti projiciran u širu društvenu okolinu, što je uvjetovalo ponašanje njenih pripadnika prema njemu. Međutim, isti takav odnos okoline prema pojedincu uvjetovan je društvenim ugledom njegove porodice i obitelji. Stoga su se čuli i ovakvi stihovi:

— Oj, curice, kad ti vidin ćaću,
ne bi s tobom sidija za plaću!
— Moj dragane, kad ti vidin mate',
za 'iljade ne bi pošla za te!
(na prelu)

Još u vrijeme igranja kola na dernecima, polovinom našeg stoljeća, nastaju promjene u ovim selima, koje omogućuju relativno smanjivanje važnosti društvene kontrole nad pojedincem, pa se stoga i počinje pjevati:

— Što je kome što ja pijem svoje,
pola moje, pola ženino je!

Društvenih zabava ovoga tipa je nestalo, ali se na dernecima, ne samo u Vrlici, još intenzivnije trguje i druži. U trgovini se očituje davna specijalizacija proizvodnje, npr. bačvara iz Kijeva, majstora drvenih alatki iz Maovica, opančara iz Cetine (do 1984. — trinaest). Namjesto donekadna isključivo muških obrta, danas su sve češće prodavačice žene, a modernizacijom tržišne ponude očituje se u pletenim bluzama i džemperima, uglavnom cetinskih pletilja, ručne ili sve više strojne izrade. Sajmovi su uvijek bili prilika za ugovaranje raznih poslova, pa su tada i taraceri i kamenoresci iz Polače ispitivali tržište i ugovarali rad, kao što su Otišćani imali priliku da obznane vrijeme kad će paliti *klačinu*.

Osim Vrlike, u koju se obavezno išlo »na Rožaricu« (blagdan prve nedjelje u listopadu) i na Filip-Jakova, svako selo je imalo jedan praznik godišnje na koji su dolazili stanovnici okolnih sela.⁵⁶ Slavljenje krsnih slava također su prilike za podržavanje međusobnih prijateljstava. Međutim, ima slučajeva da istu slavu slave dva-tri roda iz istog sela,

---

⁵⁶ Pravoslavni i katolici iz cijele regije išli su obavezno na Sv. Antu u Knin. U Kijevu su se okupljali na Sv. Stipana, pogotovo mladi na igranje kola kod škole u Kranjcima, a na Jurjevo i Sv. Marka običaj je ići na Maovice. U Vrliku se ide na Sv. Savu i Stevana, a na Poklade u Cetinu.

ili nekoliko rodova iz raznih sela. Tako u Cetini — Kneževići, Kurobase, Barišići i Kutleše slave *Jovindan*, koji slave i Maljkovići s Uništa, te Marjanovići (*Marjani*) u Cetini i Koljanima. Nadalje, Milaši i Četnici iz Cetine slave *Stevana*, a tri-četiri kuće *Gargentića* i Batičići — Sv. Đurđa, dok *Arandela* slavi »polu« Otišića, Kovačevići s Uništa te Mili-vojevići-*Čimburi* iz Polače. Ista slava raznih rodova, odnosno porodica istog prezimena u raznim selima (kao što Vukovići i u Promini Popovići slave *Vrača*, a Vranješi i Petkovići *Nikoljdan*), upućuje na traženje istog rodovskog, plemenskog ili regionalnog porijekla, pa utječe i na produživanje svijesti o nekadanjoj njihovoj bližoj vezi. Društvenu povezanost potiče moralna obaveza ili tradicijski društveni red da se stanovnici koji slave drugu slavu, kao i katoličke *komšije*, odazovu i dođu na čestitanje.

Tako je na Uništima običaj da katoličke porodice idu pravoslavcima na čestitanje krsne slave, a domaćini srpskih obitelji vraćaju čast i s pojedinim članovima kuće dolaze na čestitanje Božića Hrvatima u svom i okolnim selima. Na temelju već spomenutog događaja iz 18. stoljeća — ubojstva Muharema i Salil-Hodže Bukaričića — kojim su »dva Rebića, dva plemića, dva silena Mandelića, jedan lipi Jakelić« po narodnom mišljenju spasili otimanje ljetine, ova »tri komšiluka«, iako su katolici, slave taj dan kao svoju *Slavu*.⁵⁷ Svaka kuća poziva prijatelje i znance iz Spilta, Vrlike, Knina i okolnih sela na svečani ručak, a poslije podne svi šetaju kroz komšiluk i međusobno se posjećuju, odlazeći katkada zajedno s gostima u posjete rodbini i prijateljima u druge komšiluke koji slave tu slavu.

Društvena cjelovitost Cetinske krajine odražava se i u običaju koji sigurno spada u najmlađe u običajnom kompleksu, a to je običaj čuvanja Kristova groba za katolički i pravoslavni Uskrs. Iako vezan za reli-gijski blagdan, običaj *Grobara* ima izrazit karakter tradicijskog društvenog povezivanja i iskazivanja pripadnosti dobno-društvenoj grupaciji mladih muškaraca pripremnih za brak ili tek oženjenih. Običaj je specifično vrlički,⁵⁸ uvršćen u tradicijskom ponašanju naročito između dva rata, a u njemu mogu sudjelovati mladići samo iz sela koja su pripadala »staroj« (jugoslavenskoj) vrličkoj općini, tj. iz: Cetine, Civiljana, Podosoja, Kosora, Maovica i Otišića, te Kukora, koji je danas u sastavu Vrlike. *Najjači sastav grobara* je kad su između 18. i 24. godine života,

---

⁵⁷ Legendu o ubojstvu Salil-Hodže Bukaričića, u narodu zvanom »Suli-Muli«, 89-godišnji Dušan Četnik iz Cetine ispričao je 1982. godine u ovoj verziji: »Paša iz Cetingrada (iza stare crkve u Cetini, tj. crkve Sv. Spasa) natakao je malo dite iz bešike na sablju i davô predavanje turskoj vojsci na Balaševu dōcu u Vrlici. Kaže da se vojska može riješiti Riščana ako ubijaju malu dīcu sabljom. Iz pećine iznad Vrlike, ispod tvrđave, jedan slipi did Rebić, vodio ga mladi unuk Jaketić, pita što paša kaže, a mali mu kaže!... Did opali a mali cilja i ubio Pašu.« — Kako tri katolička roda, a ne dva kao u legendi, slave Slavu, to bi moglo ukavizati na vezu s katolicima u Crnoj Gori koji slave Slavu. — V. R. Kajmaković i citirane radove, bilj. 6, 16, 21 i 90.

⁵⁸ Običaj grobara počeo se po ugledu na Vrliku ustaljivati i u Blatu na Cetini, ali tu je župnik kao inicijator dao napraviti odjeću koja je jednostavnija stilizacija nošnje, a pohranjena je u župnom dvoru za grobare.

tj. u životnoj dobi koja je, po narodnom shvaćanju, najoptimalnija za sklapanje braka. Iako se smatra da mladić »počima« ići u grobare sa 16—17 godina, realna dob je iza osamnaeste godine, tj. poslije odslužene vojske. Najopćenitija praksa je da mladić ide u grobare dvije do pet godina. Međutim, mladi ljudi iz imućnijih kuća bili su grobari i do deset puta i višekратно *harambaše*. Tako se današnji pravoslavni grobari sjećaju da je 1971. godine *harambaša* bio 51-godišnji sudija Stoić, u skladu s tradicijom da vođa grobara treba da je ugledniji i među starijima u grupi. Prigodom nedjeljnih i večernjih susreta mladići se nekoliko nedjelja prije Uskrsa dogovaraju i obavještavaju da će ići u grobare. Prijavljivanje svećenicima ima formalni karakter. Grupa grobara bira svoga *harambašu*. Nekad je to nekoliko dana ranije, a ponekad na veliki petak. Mjesto biranja nije po tradiciji određeno, već se to dešava po dogovoru — u kući kojega grobara, u gostionici ili u župnom dvoru, odnosno Parohiji u Vrlici. Osim ugleda koji budući *harambaša* mora uživati u svom društvenom krugu, na izbor ponekad utječe veći broj grobara iz jednog sela — pa i *harambaša* treba da je iz tog sela, ili se za *harambašu* bira grobar koji je najviše puta sudjelovao u tom običaju. U svakom slučaju *harambaša* mora imati i ekonomske mogućnosti da podnese trošak koji se za vrijeme trajanja običaja od njega traži. Obaveza grobara je da sve vrijeme budu u kompletnoj starinskoj svečanoj nošnji. Kako svaki mladić nema nošnju, *harambaša* se brine da je posudi od onih koji je na području Cetinske krajine posjeduju, pazi da je ne oštete i da je vrati vlasniku.⁵⁹ *Harambaša* za svoju družinu, dok su izvan Parohije ili župnog dvora, plaća piće i znatnijom svotom dariva obje crkve. Između katoličkih i pravoslavni grobara postoje manje razlike, i to — katolički grobari obavezno oblače rukave od *koporana*, a pravoslavni ne, već *koporan* samo ogrnut sapinju pod vratom; — katolički se grobari sastaju u župnom dvoru na Veliki četvrtak, kad im svećenik uveče simbolično pere noge kao sjećanje na pranje rana Isusovih, a pravoslavni grobari dolaze u Parohiju tek na Veliki petak. Dalje se sav obred odvija potpuno isto. Objе crkve hrane svoje grobare, a obje grupe, po principu vojne jedinice, obavezne su na posluh *harambaši*, koji za sve odgovara župniku, odnosno parohu. Pod komandom *harambaše* uvježbavaju čuvanje straže kod groba u crkvi, zatim se cijeli dan, svakih 10—15 minuta, odnosno pola sata, smjenjuju po strogom vojnom ceremonijalu.

⁵⁹ I sada spretnije starije žene izrađuju nošnju za svoje unuke nadajući se da će biti grobari. U nastojanju da nošnja bude što sličnija staroj poznatoj nošnji s početka stoljeća, materijal (sukno, toke i dr.) kupuju u Austriji i Njemačkoj. Stara nošnja imala je trake raznih boja na kapi, a danas se uz trake stavljaju i (ili samo) blještave trake koje se proizvode za ukras na božićnim i novogodišnjim jelkama. Najugledniji grobari su oni koji imaju zaista originalnu nošnju svojih djedova i starinsko oružje za pojasom (kubure i sablju). Nošnja je od mrke (braun) čohe, ukrašena obrubima od crvene čohe, metalnim tokama ili imitacijama (plosnatim okruglim pločicama) na *krožetu*, *koporanu* i kapi, a najstarija verzija nošnje ima *obuču*, tj. vezeni dio oko potkoljenice. Porodice koje imaju starinsku nošnju, iako je čuvaju za djecu i unučad, rado je posuđuju grobarima bez ikakve naknade. Ipak *harambaša* nastoji da se na neki način (novcem ili darom) oduži za uslugu.

Nakon Uskrsnuća grobari nisu više obavezni da budu u crkvi, pa se tada obavlja posjeta drugoj crkvi. Sastavni je dio običaja da na katolički Uskrs pred podne u svečanom stroju dva po dva, predvođeni harambašom, prolaze glavnom ulicom Vrlike do pravoslavne crkve, gdje ih dočekuje i pozdravlja svećenik, uvodi u crkvu, koju svaki od njih daruje novcem, iza čega ih u Parohiji čeka posluž enje hranom i pićem. Nakon kraćeg zadržavanja, po komandi harambaše, pozdravljaju svećenika, vraćaju se u dvoredu u grad, svraćaju u gostionicu u glavnoj ulici i tek nakon što ih harambaša počasti pićem, odlaze na ručak u Župni dvor, iza čega se razilaze kućama. Kad svake četvrte godine oba Uskrsa budu istovremeno, svečanost posjećivanja grobara ima poseban tradicijski red. Harambaša pravoslavnih grobara pred crkvom vrši smotru svoje čete, u očekivanju katoličkih grobara, koji uvijek prvi dolaze. Zajedno ulaze i u dva polukružna reda stoje pred olatrom gdje ih pozdravlja svećenik. U prvom redu su katolički gosti, a iza njih grobari-domaćini. Poslije darivanja odlaze svi zajedno na posluž enje u parohijsku kuću, gdje provedu po jedan sat u razgovoru i pjesmi. Tada harambaša gostiju preuzima komandu i po dogovoru s harambašom pravoslavnih grobara naređuje pokret, zahvaljuje svećeniku-domaćinu i u stroju po četiri kreću. Oba harambaše vode obje grupe grobara, koji u svakom redu naizmjenice poredani (dva katolička u sredini a s vanjske strane dva pravoslavna grobara i obratno) zajednički pjevaju, a po odredbi harambaše pjesmu započinje najbolji pjevač u grupi. Praćeni brojnim domaćim promatračima prolaze centrom Vrlike, gdje svraćaju u gostionicu da ih njihovi harambaše počaste pićem. Nakon toga istim redom dolaze u katoličku crkvu (ali sada u prvom redu stoje pravoslavni grobari), pa nakon pozdravnog govora župnika, darivanja crkve i posluž enja u Župnom dvoru, pravoslavni harambaša zahvaljuje domaćinima i pokreće svoje *društvo* na ručak u matičnu Parohiju. Običaj grobara po njegovu društvenom značenju i nekim osnovnim karakteristikama možemo smatrati oblikom inicijacijskog obreda. Sudjelovanje mladih iz raznih sela Cetinske krajine iskazuje životnu i društvenu povezanost seoskih društvenih grupacija u njoj. Sastav grupe grobara očituje starije i mlađe sudionike. Tolerira se da stariji članovi budu oženjeni, pa i očevi djece mlađe dobe, dok mladi u praksi nikada nisu ispod društvenim shvaćanjem dopuštene dobi za sklapanje braka.

Iako samo harambaša ima povlašteni položaj predvodnika, ostali stariji članovi grupe, uvijek u paru s mlađima, svojim poznavanjem rituala, služe zornom učenju mlađih kako se trebaju ponašati, ne samo za vrijeme straže već i cijelo vrijeme trajanja obreda. Paunovo pero na kapi grobara upozorava na njihov status za ženidbu spremnog ili tek oženjenog mladog čovjeka, a s tim je u skladu svečana nošnja bez koje se ne može postati grobarom. Zajednički obroci, te zabrana razilaženja tri do četiri uskršnja dana, koja se tek u najnovije vrijeme ponekad krši (samo uz dozvolu harambaše) za odlazak kućama na noćenje, da bi se u zoru opet sastali, prema tradicijskom sistemu ponašanja simbolično iskazuju ritual društvenog zajedništva pripadnika iste generacijske grupe. Time se, preko reprezentanata iz raznih sela, iskazuje društvena

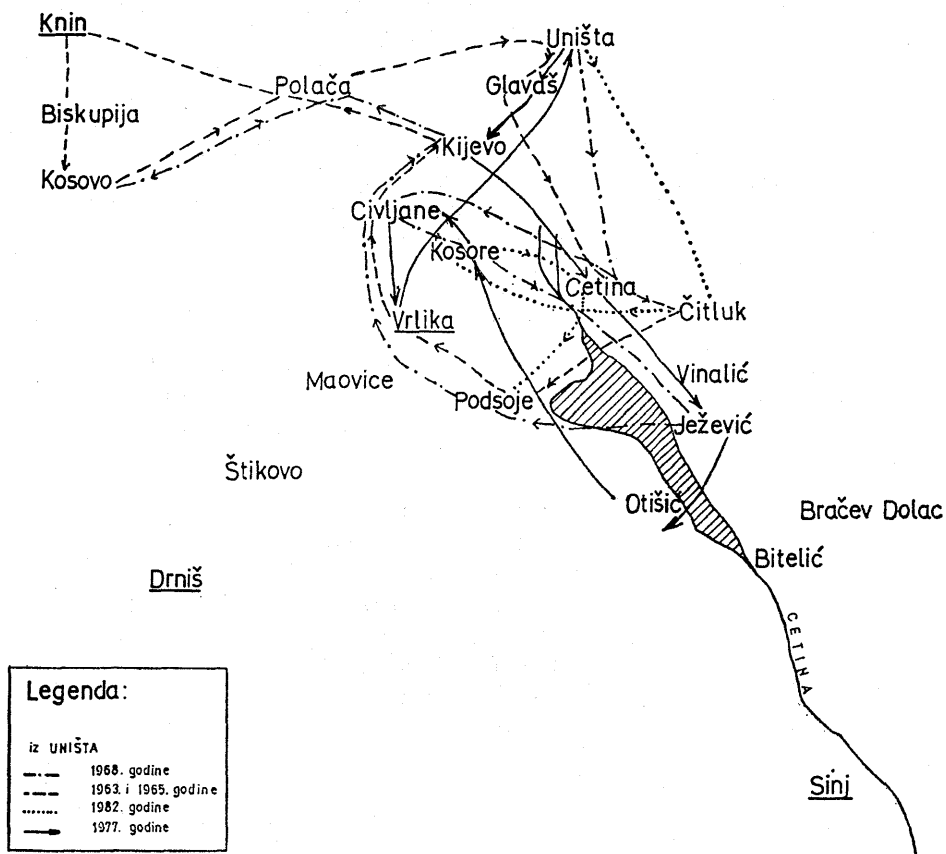
povezanost na razini regije. Tendencija je da uvijek bude neparan broj grobara u svakoj grupi, pa se taj broj već nekoliko godina kreće oko dvadeset sudionika (1973. g. — 21, 1987. — 21 katolički, a 20 pravoslavnih, od čega 8 oženjenih). Posljednjih desetak godina pravoslavni grobari uobičajili su poslije uskršnjeg ručka zajedno odlaziti na veliki dernek u Otišić.⁶⁰ Rezultat tih odlazaka na dernek je u posljednjih sedam godina šest brakova grobara iz Civljana s djevojkama iz Otišića. To se uklapa u suštinski okvir obreda kojim se javno obznanjuje uvođenje mladih muškaraca u stariji i važniji društveni razred, odnosno grupu oženjenih ljudi. Tradicijski sistem ponašanja zahtijeva sukcesivno ponavljanje simboličkih radnji (obreda) da bi relevantna društvena okolina mogla novo stanje prihvatiti kao činjenicu. U tom sklopu obred grobara, uz druge oblike specifičnog običajnog ponašanja, u Vrličkoj je krajini danas ostao najimpresivniji i najkompletniji inicijacijski obred (sl. 10). Brojni promatrači iz vlastite društvene sredine prihvaćaju to kao simboliku prijelaza među odrasle za cijelu generaciju mlađih grobara, pa kad žele iskazati da je neki mladić već zreo čovjek, onda se kaže — »Njegovi jarani su već grobari!«

Društvene veze stanovnika raznih sela Cetinske krajine dolaze do izražaja i u običaju *vučara*, za koji je tipično sudjelovanje starijih, tj. ljudi srednje životne dobi. Vučari, ili ophodi s ubijenim vukom, rasprostranjeni su na širokom prostoru dinarskog stočarskog stanovništva, a sežu u daleku prošlost. Dobna grupacija nosilaca ovog običaja, koji u svojoj suštini počiva na pretkršćanskim vjerovanjima u demone, označava njegovu važnost na području Cetinske, pa i Kninske krajine. Održavanje običaja u prvom redu označava i održavanje elementarnog straha, tj. obredni značaj ophoda. Osim toga, put kojim se vučari kreću, odnosno sela koja obilaze s vučjom, slamom napunjenom, mješinom na kolcu, gotovo su ista za sve vučare koji su poslije ovoga rata održavali običaj (tabla 3). Ta su sela u kojima imaju poznatih ljudi i obitelji, dakle sela s kojima su vučari i njihov rodbinski i društveni krug u relativno dobrim kontaktima. Grupu sačinjava do 7—9 vučara, od kojih je jedan predvodnik, koji se unaprijed raspituje o imovnom stanju svake kuće u selu i o kućama koje su u žalosti, jer u njih ne zalaze. Prema tim saznanjima družina pjesmom traži dar za vuka, koga obavezno pred kuću donosi onaj tko ga je ubio, a putem se izmjenjuju.⁶¹ Posljednjih se godina vučari od sela do sela voze, darove ostavljaju kod najpoznatijeg domaćina, selo obilaze pješice, a u povratku sve darove sakupljaju, dolaze u kuću lovca odakle su i krenuli, te podijele darove na jednake dijelove i zajedničkom večerom završavaju obred. Iako se obi-

⁶⁰ Grobari, iako više nisu oficijelna grupa, ipak još ostaju zajedno, ne ulaze u kolo, ali *zamjeraju* djevojke, pa eventualnoj izabranici na slijedećem derneku, na koji momak dolazi neformalno i sam, dolazi s jabukom na *zvanje*, poslije kojega se ugovara svadba.

⁶¹ Lovac koji ubije vuka dobiva novčanu nagradu od općine, a vučarima za obilazak sela nadležni SUP daje dozvolu. Narod još uvijek hrani i besplatno prima na spavanje vučare, koji na obilasku sela provedu i po desetak dana. Najnoviji je običaj da vučari od dijela dobivenog novca kupuju lovcu kao dar neku lovačku potrepštinu, za sjećanje na ubijenog vuka.

VUČARI

čaj vučara nalazi u fazi nestajanja, ili se, kao 1982. g., reducira na najuži krug sela (Uništa—Cetina—Čitluk—Podosoje—Kosore—Uništa), Cetinjani znaju više varijacija obredne pjesme, za razliku od stanovnika Lištice, gdje »nijedan od anketiranih kazivača nije znao kompletan tekst«. Klasični početak čine stihovi:

Domaćine, dome moj, evo vuje prid dvor tvoj.
Darujte mu svake struke da ne kolje vaše muke.
Darujte mu klip slanine da ne sađe iz planine.
Darujte mu šaku soli da ne dođe vamo doli.
Darujte mu vuničice da ne kolje juničice ...⁶²
(1977)

⁶² Varijacija pjesme je nakon prva dva stiha:
»... Daleko je vuji kuća, ostala mu i obuća,
on je 'odó po vrleti, pa je ost'o bez pameti ...«

Vučari se uglavnom predstavljaju kroz pjesmu jer smatraju da ih u selima *po Dalmaciji*, tj. južnije od Kijeva, ne poznaju dobro, pa to traži društveni red. Međutim, stihovi se ad hoc stvaraju, prema prilikama i članovima kuće, pa se onda opet upotrebljavaju za drugu kuću sa sličnim sastavom članova, jer vučari zahtijevaju različit dar za vuka od svakog člana porodice.

Od pjesama nema ništa, mi smo ljudi za Uništa.
'Oda vujo c'jelo lito, a on traži prvo žito.
Što imado' ja istreso', treba sada dati meso.
Mojoj pjesmi nema kvara, dajde malo i rebara.
Od mene je pjesma stara, dajte vuku malo para.

(1982)

Vučari pjesmom ne mole, već traže darove raznih vrsta. U tom traženju imenuje se svaki odrasli član obitelji, i to po tradicijskom hijerarhijskom redu. Pozdrav se upućuje domaćinu i njemu se objašnjava razlog posjeta:

Dobar dan vam, mili moji,
nu pred kućom vuja stoji.
Vujo s' ozdal umorio
gazda vrata zatvorio.
Gazda, dušo, diko moja,
daj otvori vrata svoja.
Nismo došli otimat',
samo malo zapivat' . . .

Običaj je da se uz darivanje vuka počaste i vučari, ako ne hranom, barem da se okrijepe pićem, pa oni sami podsjećaju domaćine:

Malo vina i rakijske,
tako daju sve komšije. . .

Praiskonski strah odražava se u poslušnosti ukućana, koji iznose pred kuću i stavljaju na vuka sve što od njih vučari traže.

Isprid kuće dobro zna se
da je gazda zakl'o prase . . .
Evo gazde, nosi nože,
slanina je tvrde kože.
Odrež, malo i rebara,
dadne tako ljudski para.

V. i — Radmila Kajmaković, Narodni običaji stanovništva Lištice (dalje: Običaji Lištice) *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, n. s. XXIV/XXV, *Etnologija*, Sarajevo 1970, str. 299—314 (312).

1

2

Sl. 1 i 2. — Žena i muškarac iz Kijeva, Mapa I. Continotti: »Dalmazia«, vlasnik Mate Zekan, Split, rad 1919. g.

3

4

5

Sl. 3, 4 i 5. — Modro sukno i skerlet za mladu ženu. Sadak na haljini je na zvrkove ili kola, ispod su polja, pa križevi, a pod njima prstići i zvrkovi. Mlada u ljetnoj nošnji — koš ulja s pregačom i pásom. (Uništa, Kneževići, 1981.)

6

7

Sl. 6 i 7. — Stariji čovjek i žena iz Koljana na putu za Bračev Dolac (proljeće 1984.)

8

9

Sl. 8 i 9. — Mladić iz Glavaša spreman za dernek (oko 1970.) i starac iz komšiluka Kneževići (Cetina 1983.)

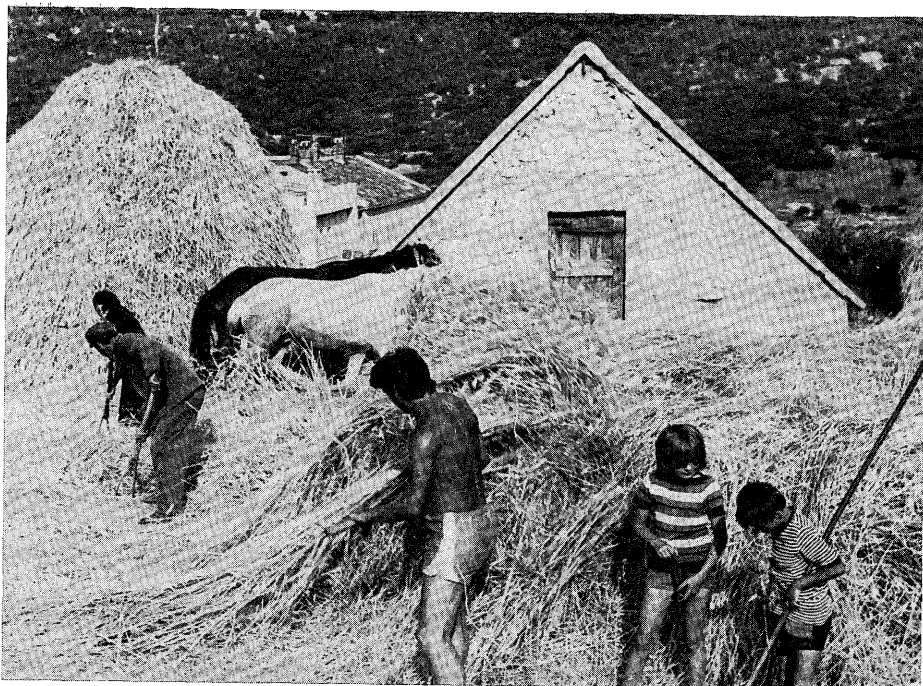

Sl. 10. — Katolički i pravoslavni grobari u četveroređu na ulicama Vrlike (1987.)

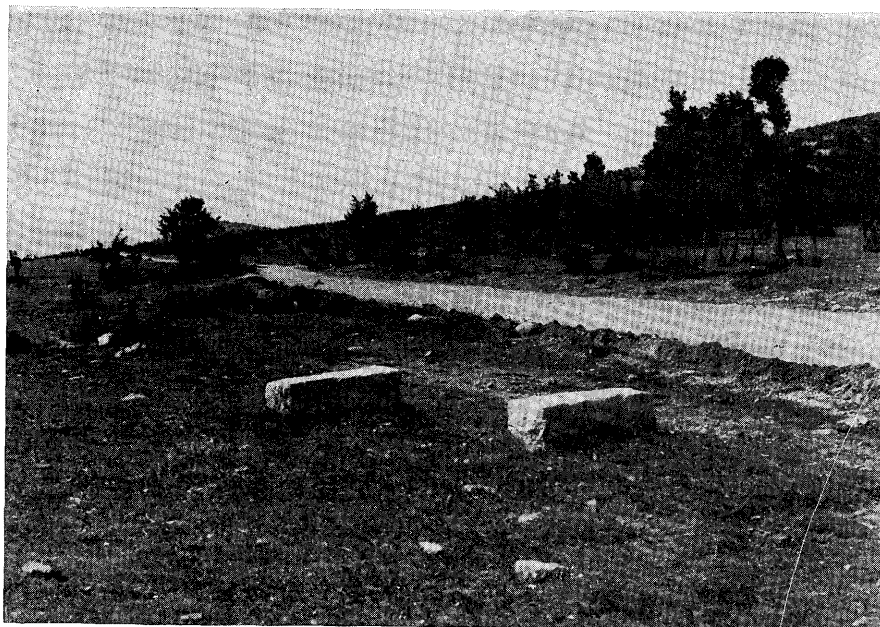
Sl. 11. — Vučari iz Uništa i Glavaša u ophodu po selima Cetinske krajine (1963.)

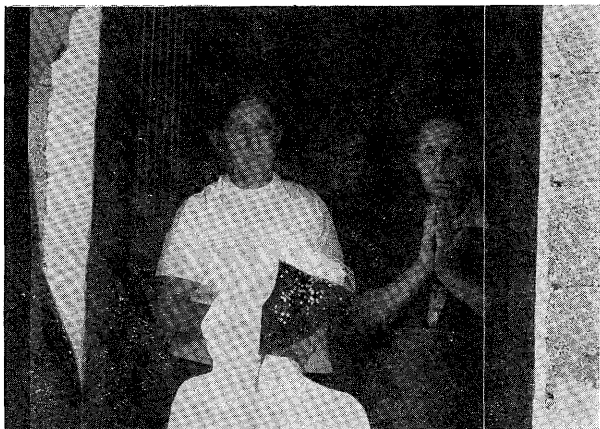
Sl. 12. — Vijanje pšenice u središtu sela Uništa (1982.)

Sl. 13. — Početak vršidbe na guvnu u selu Uništa iznad Doma II. dalmatinske brigade. Priprema — razgledanje snoplja (1982.)

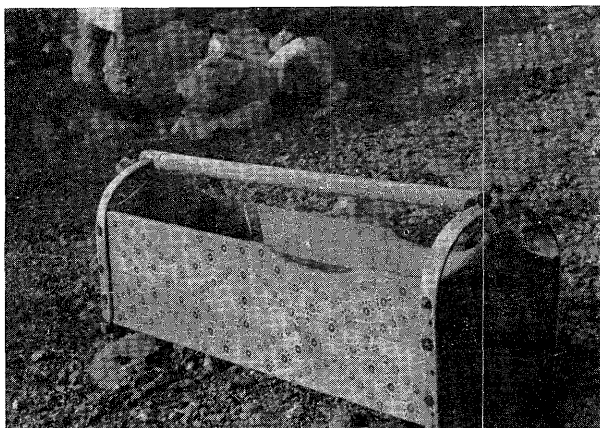

Sl. 14. — Počivalište uz cestu prema manastiru Dragović kod Peručkog jezera (1982.)

15

Sl. 15. — Mladenka kleči na pragu muževa doma, moli »oče naš« i moli blagoslov od svekrve (Kosori kraj Vrlike 1983.)

16

— *Sl. 16.* — Kolijevka ili bešika domaće izrade iz kuće pok. Ilije Grizelja (Uništa 1981.) — *Sl. 17.* Barjaktar svatova iz Cviljana (Jovičići) s barjakom na kojem su: jabuka, mala i velika torba, frotirski ručnik, čarape, košulja i marame

17

Sl. 18. — Ilija Maljković s najstarijim unukom unosi slamu na Badnjak pod stol u kuhinju (Uništa 1982.)

Sl. 19. — Domaćica Boja posipa žitom domaćina i unuka koji stavljaju badnjake u peć (Uništa, 1982.)

20

21

Sl. 20 — Marija Galot i Cvijeta Grizelj na radu u polju (Uništa 1981.) — *Sl. 21.* — Marija Vučak vraća svoje stado s pašće (Uništa, Kwartir, 1981.)

22

Sl. 3. Kata Maljković u svojoj staji (Uništa, 1982.)

Snaha također treba da daje vuku nešto od svoga. Zato vučari pjevaju:

To se priča po Glavašu
kako gazda ima snašu, ...
Ja je vidim zgodna, mlada,
pun joj ormar ručna rada.
Od dobre je porodice,
da' će vuji čarapice...

Stara majka također treba da daje nešto od svojih upotrebnih predmeta, pa je podsjećaju ovako:

Vidiš, majko, da je zima,
poder'o je sve što ima.

Davanje robe (ručnika, marama) i odjevnih predmeta (čarapa, košulja) varijacija je osnovnog, arhaičnog žrtvenog dara — hrane. Razvojem privrede, razvojem društva i znanja ljudi na selu gubi se iz svijesti primarni razlog običaja. Zato se, jačanjem ekonomske moći, razvija lepeza darovatelja — od domaćina na sve odrasle članove kuće. Običaj se prilagođava materijalnom stanju stanovništva, pa otkriva osim zajedničkog vlasništva — prehrambenih proizvoda, kojima gospodari domaćin, kao pater familias, i privatno vlasništvo i pravo raspolaganja nad ličnim stvarima svakog pojedinog člana. Proces razvoja ovog dijela dinarskog prostora ukazuje na to da je ovakva vlasnička situacija nad pokretinama i ličnim stvarima dosegla vrhunac između dva rata, pa se i stil vučarskih pjesama može odrediti tim vremenom. Hrana je i u novim varijantama ostala simbol žrtvenog dara, već i samim obaveznim završnim zajedničkim obrokom u kući vučara koji je vuka ubio. To što se dio hrane dijeli među sudionike ophoda, samo je izraz blagostanja koje omogućuje tolike darove, pa time uz ostale darove znači dobit za vučara. Transformacija običaja nije toliko u gubljenju njegove obredne funkcije za stanovništvo, koliko u primarnom shvaćanju motivacije aktera — vučara da običaj organiziraju radi koristi. Kontinuitet obreda, pak, dokazuje prihvaćanje okoline i darivanje vuka ne samo od strane kuće i njenih ukućana već, naprimjer, i radnika u trgovinama:

Naš je vujo dig'o uši, nema ništa da zapuši.
Ovoj radnji mnogo fala na onome što je dala!

Vučari dobivaju dar u apoteci, pa i od učitelja, kojima pjevaju:

Zapjevati moja želja da pozdravim učitelja.
Kod mene je pjesma stara, vi imate puno para!
Mi nećemo dugo biti, dat' ćete nam što popiti.
Ne skidamo pjenu s uma, bi' će barem litra ruma!

dok od milicije u Vrlici (1967/8. godine) dobivaju dozvolu za obilazak sela nakon pjesme:

Moja pjesma lipo svira, ja pozdravljam komandira.

Vučarske pjesme u posljednjim ophodima zadržale su izvjestan zapovjedni način traženja dara, pa tako i »fratru na Kijovu« samo naznačuju: *Vujo nam je ogladnio, za tri dana nije jio!*.

Sačuvalo se i nabadanje slanine na nož (umjesto nekadanje sablje) vučara, koji pokazuju prisutnima (vučarima i gledaocima iz sela) koliki komad je dobiven, nakon što je izrečena pohvala i aluzija na očuvanje seksualne sposobnosti:

Ova kuća dosta fina, u njoj dobra domaćina!
Ajde gazda, dušo moja, ti namaži djedu sablju
da poljubiš bolje babu!

Međutim, odstupanje od ozbiljnosti obreda dovodi do ujednačavanja pjesme sa stilom zdravica. Tako, naprimjer, vučari pjevaju mladoj snaši:

Ajde, snašo, daruj vuka, živjela ti desna ruka,
puno ljeta živa bila, zdrava sina porodila,
u vojsku ga opremila, sa njime se radovala.

Djevojci pjevaju:

Ova seka lipa struka, darovaće našeg vuka.
U kolu se poznavala, pa se mlada udavala . . .

Staroj ženi treba zaželjeti čvrstinu, tj. produženje njena radnog vijeka, položaja u porodici i dug život, pa se stoga pjeva:

U bake je jaka ruka, ona drži i unuka.
I ona će dobra biti, vučare će nakititi.
Vidim, nije posve stara, otići se do ormara,
otići će do ormara, naći dara za vučara.
Hvala, bako, hvala, mila, sto godina poživila!

Ipak, snaga vučarske pjesme je i u opasnosti od kazne ako se vuka ne nakiti svime što vučari traže. Najblaža je konstatacija (1982. g. u Podosoju) — *Kod mene si, Petre, bio, bolje sam te nakitio!* kad mlada žena nije ispunila sve želje vučarima koji su tražili »osam stvari«. Adaptaciju na promjene iskazuje traženje »para i maraka« od žene čiji je muž na radu u Njemačkoj, te neuobičajeno traženje dara od rastavljenih žena koje su se vratile u svoj rod, kao npr.:

Moje pjesme k'o junice,
dar darujte bjegunice.

Nove su i lascivne insinuacije prema mladoj ženi od koje traže »sapun slanine« i kojoj, dok ide po to na tavan, pjevaju:

Privati' će društvo skale da ti ne bi, snajko, pale!

Ali u isto vrijeme javno upozoravaju:

Darovaće gazda vuka, pa će dati var'ćak kûka (kukuruza).
Daruj, gazda, društvo naše da ne kolje ovce vaše.

Ako im se ne ispune traženja, vučari javno izrečene prijetnje često ostvaruju, pogotovo ako ih koji domaćin ne prima u dvorište. Tako:

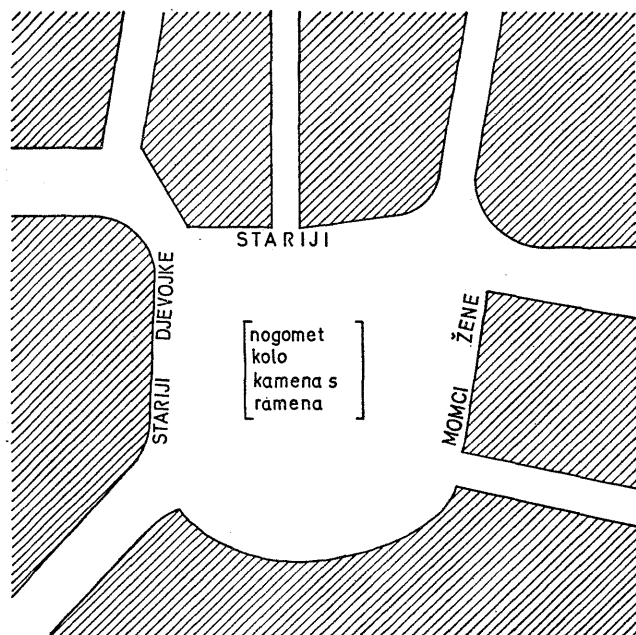
Zapivao moj pobriša, zatvorio moj J...ša,
Kod mene je stara vjera, podupire vrata P...a.
Kod mene su tak'e nade, podbacuje P...klade.
Vujo rek'o vara zoru, podaviće sve u toru.
Gazda neda nami novce, podaviće vujo ovce.

Običaj vučara zadržao je suštinu obreda, kojim se ujedno iskazivala društveno-ekonomska cjelovitost Cetinske krajine i povezanost njena sjevernijeg dijela prvenstveno s južnim dijelovima Kninske krajine, preko Polače s Biskupijom i Kosovom. Društveno komuniciranje na tako širokom prostoru regije ostvarljivo je jedino u uvjetima mira, pa pretpostavljamo da su i grupe vučara u starijoj prošlosti imale manji radijus kretanja. Zavisno o lokacijama nekih sela, kao što su Maovice, Bračev Dolac, Uništa, na rubnim povišenim zaravnima Svilaje i Dinare, komunikacija među tim selima i onima u dolini bila je uvijek svedena samo na rijetke prilike uz obiteljska slavlja. Većinom se i to realiziralo prilikom silaska stanovnika tih sela na sajmove. Zbog te relativne društvene izoliranosti stanovnika sela na povišenim lokacijama, društveno povezivanje unutar seoskih okvira, među komšilucima, bilo je važnije i intenzivnije.

c) Selo i uprava

Uništa, naprimjer, koja do 1973. godine nisu imala struju, do 1975. ni cestu, a do 1981. asfalt, usprkos iseljavanju i školovanju mladih, sačuvala su svoj interni životni red. Društvena povezanost zasniva se na izmiješanosti katoličkih i pravoslavnih članova u svakoj kući u selu. Uslijed tih čvrstih tazbinskih veza međusobna povezanost dolazila je do izražaja i u svakodnevnom životu, kao i pri svakom svetkovanju. Do danas se u običaju sačuvalo društveno okupljanje na glavnom trgu — *Obali*.⁶³ Stari i mladi, grupirani prema dobnim skupinama, zasebno ženski i muški stanovnici, okupljaju se na rubnom dijelu Obale (tabla 4). Sredina trga služila je za bacanje *kamena s ramena*, a danas za igranje

⁶³ Uništanska Obala svojom konfiguracijom daje naslutiti da bi taj lokalitet u vrijeme nastanka naselja mogao odgovarati prvotnom značenju te riječi. — Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika*, knj. II, JAZU, Zagreb 1972, str. 534—535, s. v. Obala, f. (Vuk) »1° (Prvotno značenje) zid, bedem (Baraković), 2° ograda, plot (Srijem), 3° brijeg, tj. početak kopna uz more, rijeku...«. S južne strane Obale teren se naglo koso spušta (a tuda i cesta dolazi do trga), pa nam se logičnom čini pretpostavka da je tu ostatak nekadanje utvrde jednog od graničnih prijelaza s početka 18. stoljeća.

nogometa. Tu su se uvijek sastajali stariji, dogovarali se *ljudi* za neke poslove, a na istočnom rubu su gnojišta za kuće iz toga komšiluka. Do 1981. godine, kad je Obala asfaltirana kao završetak ceste Kijevo—Uništa, kolo se igralo na niže smještenom guvnu. Nakon asfaltiranja, Obala je dobila nove sadržaje i postala ponovo za stanovnike svih dijelova sela središnje mjesto zabava i okupljanja na otvorenom. Sada tu pojedini domaćini *vijaju* manje količine žita, trguje se robom koju privatnici dovoze iz Splita, Trogira, Kaštela i drugih mjesta. Uglavnom su to prigodni prehrambeni proizvodi (riba, povrće) koje Uništani nemaju, kao i odjevni predmeti — jeans hlače i majice jeftinije ali moderne izrade, koje preprodaju ponajviše Romi.

Dolazak ceste i gradnja Doma II. dalmatinske brigade, koja je 1942. godine tu osnovana, prekinuli su relativnu društvenu izolaciju Uništa i, pogotovo za novogodišnje praznike, pretvorili ga u društveni centar Krajine, zahvaljujući i motorizaciji zaposlenih mladih ljudi. Administrativna pripadnost Uništa republici Bosni i Hercegovini, čija granica na ovom prostoru ide nekadanjom »linea Grimmani«, nije ni do sada utjecala na društvene i ekonomske veze Uništana s Vrlikom i Kninom, a pogotovo sa susjednim selima Cetinske krajine. Uništani danas sebe smatraju *Bosancima*, ali ističu svoju povezanost s Dalmacijom, koja za njih počinje od Kijeva, dok je za Kijevljane Vrlika granica dalmatinskog prostoga prema Zagori.

Uništani, pravoslavni (Kovačevići, Maljkovići, Petković i Utrženi) i katolici (Galioti, Grizelji, Samardžije), imaju »jednu nošnju« (istu) vrlič-

kog tipa (sl. 3—5), koja se od prošlog stoljeća nije bitno promijenila i koja cijelu Vrličku krajinu čini prepoznatljivom.⁶⁴ U svakodnevnom životu nošnja je oduvijek bila skromnija od svečane, ali je simbole statusa, pogotovo žena, zadržala do danas. Tek posljednja generacija mladih napušta pregaču i maramu, ali po udaji u selu *sadak* ostaje svakodnevni dio odjeće Uništanke, kao uglavnom i žena okolnih sela.

Zajednički život Uništana u glavnoj aglomeraciji sela ujednačio je govorni jezik njegovih katoličkih i pravoslavnih stanovnika. Međutim, ikavština kao izraz karakterističan za dalmatinskozagorsko jezično područje više se verbalno ističe kao diferencijacija Gornjeg, od dinarsko-štokavsko-ekavskih karakteristika govora u Donjem uništanskom selu,⁶⁵ nego što se to u svakodnevnom govoru može zamijetiti. Razloge možemo tražiti u tome što su pravoslavni i katolički rodovi većinom još u posljednjem svom boravištu — u Maovicama, generacijama živjeli zajedno. Od graničarskih vremena dosada svi uvjeti života su išli u prilog tradicijskim normama društvenog ponašanja u nadjačavanju uvijek postojećih negativnih tendencija. Administrativno povezivanje komšiluka — zaselaka u jednu seosku i upravnu jedinicu, uglavnom je poštivalo geografsku rasprostranjenost tih nukleusa, koja je većinom bila rezultat međusobne povezanosti i pcjačanog komuniciranja.

Uprava sela od davnina je na ovom prostoru trpila intervencije vlasti, pogotovo za vrijeme Venecije, koja je samostalno postavljala harambaše (npr. Grabića za Podosoje i Maovice). Međutim, od kraja 17. stoljeća, razvojem i popunjavanjem sela, tradicijska patrijarhalno-demokratska karakteristika dinarskog stanovništva, koje je još u ranijim stoljećima izgradilo svoju stočarsku društvenu organizaciju, morala je ubrzo bar formom nadjačati nametnute norme. Kompromis je do našeg stoljeća sačuvan u tome što je svaka vlast predlagala kandidate za glavare sela, a *selo*, tj. svi domaćini iz svih dijelova jedne administrativne seoske zajednice, biralo je sebi pogodnijega. Vrijeme, mjesto i način izbora zadržan je prema tradicijskom sistemu.

Glavara, odnosno *kapitana* (Polača) ili *kneza* (Uništa), biralo se sve do posljednjeg rata samo *nediljom*, i to u pravilu ujesen, *prvo sniga*,

---

⁶⁴ U toj nošnji sitni detalji označavaju seosku pripadnost. Tako se zna kapa — sinjska, otišička, drniška, a kijevska je imala 3 crnim koncem izvezena *kolica* (☉) na desnoj strani. Na ženskom *sadaku* pravoslavne Kijevljanke su imale po 2 križa od *skerleta* sprijeda, a katolkinje ne. U selima su još sačuvane muške *srmene košulje*, *krožeti*, pa *trlagani* s rukavima (koje pravoslavni ne oblače, a katolici da), pokoja djevojačka izvezena *košulja*, dok *pregača* ima dosta. Stariji ljudi se i sada pokapaju u nošnji koju su priredili za sebe. Stoga se više ne mogu naći opanci *kaišari*, muške *gaće skašale* ili *šajaci kičeni* (s prorezom umjesto džepova), kao ni komplet djevojačke *velike robe* za dernek i svadb, a posebno nema *zalakćene aljine*, koje su od *paramica* (lakta) do šake bile od *skerleta* (crvene čohe, kupovne). Velikih *džendar* uvijek je bilo malo, pa su se posuđivali, a sada ih više uopće nema jer su dukati i nakit nestali i prodavani za vrijeme rata.

⁶⁵ Razlike u govoru između Gornjeg i Donjeg sela su npr.: *žlica* — *kašika*, *vrića* — *vreća*, *di si bija* — *dje si bio*, *gori iden* — *gore idem*, itd. U naše dane ta se razlika više uočava jer su jake veze s iseljenim članovima roda, koji poprimaju karakteristike govora svoje nove životne sredine.

ili u proljeće, oko Đurđeva, odnosno 1. maja. Uvijek se glasalo na istome mjestu. To je u Maovicama bila gostionica među dvjema seoskim grupacijama, u Cetini se glasalo kod današnjeg Doma, nedaleko glavnog izvora rijeke, gdje su nekada bile *murve i orasi*, u Polači je bio *zbor u vrtilovima, također na sredini sela*, a u Kijevu na *starom kolištu kod škole* (u Kranjcima). U Uništima je, kao i drugdje, cijelo selo (Gornje i Donje) zajedno biralo kneza ili u kući staroga kneza ili na Obali. Uz glavara birala su se dva njegova pomoćnika — *arambaše* (Maovice, Cetina), *čauša* i *adjunta* (Polača), *meljđeza*, *meljđeđa* (Uništa).⁶⁶ Oni su dovodili *filance* (žandare) kad bi bila prijavljena kakva krađa i bili stalna pomoć knezu, pa su ih birali za isto vremensko razdoblje (1 godina — Uništa, 3 godine — Polača). Svake godine selo se sastajalo, na poziv glavara, na *zbor*. Tu su obično produživali mandate izabranim prvacima sela, jer se zna za pojedine glavare da su upravljali selom po sedam, deset i više godina. Mnogi od njih birani su u ratu i poslije oslobođenja na isti način za predsjednike seoskog Narodno-oslobodilačkog odbora, te u kasnija lokalna upravna tijela. Glavar sela uvijek je bio iz redova *ljudi*, oženjen, dobrotosjeći i ugledan čovjek starije ili srednje životne dobi. Njegovi pomagači mogli su biti mlađi ugledni ljudi, a *štimađuri*, tj. *rondari*, kojih je birano 3 (Uništa) do 6 (Maovice), pa i 10 (Polača), zavisno o veličini sela, birani su na godinu dana. Izvršavali su razne poslove, od kojih su procjene štete bile glavne, pa kad *glavar digne rondu* onaj tko je štetu prouzročio plaća kaznu, od koje jedan dio ide rondarima. Svake godine seljani su birali jednog ili više *lugara* (kojeg plaća općina), zavisno o veličini seoskih šuma koje je trebalo čuvati od blaga i požara, krivolova i tajne sječe drva. Iako se seoska uprava, kojoj je neprikosnoveno na čelu stajao glavar, sastojala teoretski od svih gore navedenih, svako selo nije uvijek imalo zasebnog čovjeka za određeni posao, već bi glavar sa svojim zamjenikom, ili njima dvojicom, u manjem selu obavljao sve. *Poljara* se, međutim, redovno biralo još do sedamdesetih godina, i to prije nego se počne orati, *po Božiću spram proljeća, prvo Jure*, uvijek nedjeljom. Selo ga bira na jednu godinu, ali se često i za niz slijedećih potvrđivao stari poljar, ako su njime bili zadovoljni. Plaćala ga je svaka kuća, ponajviše žitom, prema prihodu, na *var'čake*, ili se (u Kijevu) na zboru određivao iznos prema veličini posjeda. Tako je kuća koja je imala zemlje za *pet dana oranja* davala po 2 kg pšenice po danu ili adekvatnu vrijednost u novcu. U vrijeme kad su stada ovaca bila brojnija, poljar je dobivao i po jedan *kil vune* od svake kuće, a o Uskrsu jedno do dva jajeta. Poljari su, osim obaveze da čuvaju polja, imali i *vatačinu* za stoku u šteti, procjenjivali su štetu na urodu i za to dobivali po 1 varičak kukuruza ili raži, a kao posrednici sudjelovali su i u nagodbi među oštećenima i vlasnikom

⁶⁶ Po ovim nazivima vidi se koliko se jezičnih karakteristika miješa na ovome prosvoru — od turcizama, talijanizama do germanizama, koje jedva možemo prepoznati. Pomoćnici glavara imali su ujedno dužnost da nose vijesti u općinu i glavaru. Stoga se »meljđež« može poistovjetiti s njemačkim »Melden« — v. Rječnik JAZU, knj. 6, str. 596, s. v. *meldovati*, tj. »javiti oblasti«, u Lici: »Ako ne dođeš na patrolu, ja ću te meldovati.«

blaga koje je štetu učinilo. Najposlije, u selima koja imaju veće površine zemlje pod vinovom lozom, birali su se na inicijativu glavara, na nedjeljnom zboru, *pudari*. Čuvali su vinograde na cijelom području sela, pa je bio *red* da ih svaki vlasnik vinograda plaća novcem, ali su se i sve kuće u komšilucima *redale* noseći im ručak u vinograd, svaka po jedan dan. Kad su se sve kuće u jednom komšiluku izredale, obaveza hranjenja pudara prelazila je na susjedni komšiluk, i to u smjeru *kao što se sije*, tj. zdesna nalijevo. Tako su se, *od kad grožđe počme šarat pa do berbe*, smjenjivali redom: Cicvarići, pa Jurići, Ercegovci, Malloče, Gojevići, Slavići, Teskere i Bajani. Eventualna šteta koja bi se dogodila naplaćivala bi se od pudareve plaće, čim se *goržđe sabralo*.

Glavar sela morao je o svemu brinuti i organizirati zajedničke radove. Državni organi također su vodili računa o tome da u selima bude mir, te da se održavaju putovi koji su imali i opće značenje. Na poziv glavara uređivalo se osim putova seosko groblje, čistili bunari (i na Dinari), gasio požar u selu i u šumi, obnavljali seoski mostovi. Svaku neslogu među seljanima ili članovima zadružne obitelji rješavao je glavar s uglednim ljudima, kao što to sad rade Mirovna vijeća, kako bi se spriječili sudski procesi. Glavar i njegovi pomoćnici bili su (uglavnom po jedan od njih) svjedoci pri diobama obitelji, ili — ako su se *diljenici složno podilili*, onda su prisustvovali faktičnom dijeljenju obradive zemlje, postavljanju kamena međaša, kao i utvrđivanju fizičke podjele dotadanje zadružne kuće.

U prošlim nemirnim vremenima, kako su komšiluci bili manji i relativno udaljeniji jedan od drugoga, to se uz znanje seoske uprave organizirala patrola u okviru jedne teritorijalno-društvene cjeline. Ljudi su noću obilazili selom (u većim selima zaseokom, svaki svojim) da ih ne bi pokrali. Svaka kuća je redom davala po jednog ozbiljnog, odraslog mlađeg muškarca, pa su po dvojica — jedan iz svake dvije susjedne kuće — naoružani kružili po naselju. Prema kazivanju, komšiluci su organizirali i čuvanje pojedinca koji *s pameti siđe*, jer ga se u prošlosti nije moglo smještati u bolnicu, pa je tako glavar seoske uprave organizirao i tu vrstu socijalne zaštite.

Tradicijski, patrijarhalni sistem seoske organizacije, uprave, samopomoći i samozaštite, usklađen s općim političkim i društveno-ekonomskim stanjem, djelovao je do drugog svjetskog rata. Vrijeme između dva rata, u usporedbi s prošlim vremenima, dovelo je do razvoja cetinskih sela, ali je komunikacijska izolacija od razvijenijih urbanih i ruralnih sredina i dalje trajala, s izuzetkom odlazaka pojedinaca na povremeni rad u slavonska sela i u Beograd. To je započelo početkom našeg stoljeća, a između dva rata takvi su odlasci malo pomalo postajali pravilo za siromašne, koji su pomagali u vrijeme sjetve i žetve da bi za rad dobili kukuruz i žito. U prvoj polovini stoljeća društvena izolacija tih radnika izvan njihova društvenog konteksta bila je dosta snažna, upravo tolika da oni nisu utjecali na promjene tradicijske socijalne kulture, individualnog ponašanja, sistema autoriteta i kolektivnog javnog mnjenja u svojoj rodnoj sredini. Autohtoni život dinarskih sela nije ni mogao

biti narušen jer je samo djelomično demokratskiji tradicijski patrijarhalizam vladao i u slavonskim selima. Međutim, ti povremeni migranti otvorili su put novim migracijskim kretanjima (bračnim vezama, preseeljavanju), a time i kasnijim promjenama.

d) Povezanost sela u radu

Osim u angažiranju pojedinih stanovnika vlastite seoske sredine za specijalne poslove korisne za sve stanovnike sela, društvena povezanost očituje se i u tradicijskim oblicima udruživanje radi zajedničkog, efikasnijeg obavljanja radova. Stočarstvo kao dominantan oblik privredivanja stanovnici su još po dolasku u ove krajeve morali dopunjavati i zemljoradnjom. Da to nije išlo ni brzo ni lako, dokazuju izvještaji mletačkih vizitatora vladi, u kojima se tuže da stanovništvo teško prihvaća sadnju krumpira i tadanje modernije načine i pomagala za obradu zemlje i priređivanje uroda.⁶⁷ Iako rasuto u novom prostoru i novom, nepoznatom društvenom mozaiku, sve useljeničko stočarsko stanovništvo nosilo je sa sobom jaku težnju za uspostavljanjem društvenog reda. Stoga je akomodacija bila brza, za sve obostrana. Garantirala je sličnost relativne društvene harmonije kakvu su morali napustiti, uz iste tradicijske metode društvene kontrole i prisile. Dominacija teritorijalne blizine i regionalne pripadnosti nad izgubljenom rodovskom povezanošću, nepostojanje brojne čeljadi u kućama koje su tek izrastale u zajednicu, da bi se, pod imperativom situacije, odmah po smrti glavar obitelji rasipale u niz nuklearnih porodica s nedoraslom djecom, stvarala je stanje prisilne upućenosti na nedalekog stranca — *komšiju*, koji je općim karakteristikama tradicijske kulture i mentaliteta odgovarao onome drugome. S vremenom, nekadanje značenje *rodovske* povezanosti, gubilo je intenzitet u usporedbi s uspostavljanjem *društvene* povezanosti, a s razvojem generacija obiteljskih grana, ukoliko su ostajali na istom lokalitetu, uz društvenu ostajala je važna samo *rodbinska* relacija, a i to do granice od koje je moguća bračna veza. U onim rodovima koji su razgranati, ako je u pitanju posao, odnosi su kao sa susjedima. Tako, naprimjer, onaj tko daje ovce na ispašu u planinu i kumovskoj obitelji plaća kao svatko drugi jer ona od toga živi. Kad ovce siđu s Dinare, onda se u većini sela uspostavlja red za ispašu ovaca oko sela. Malo je obitelji s više ovaca koje imaju svoje vlastite *čobane*, članove obitelji kojima je to prvenstveno radna obaveza. Većina se, kao u Uništu⁶⁸ *mînja*. Tu —

⁶⁷ HAZd, Izvještaji vizitatora generalnim providurima, V. bilj. 30.

⁶⁸ U »Kovačevićima« ili »Donjem selu« Uništa postoje također tri reda za čuvanje ovaca, dok Mitar Vujić na Kvartiru sam sa ženom čuva svoje, za današnje prilike, oveće stado ovaca i janjaca. U jednom redu su Kovačević i Utržen, u drugom dva Kovačevića (raznih očeva), kao i u trećem. Kako u ovom dijelu sela imaju više ovaca, to se red čuva po 1 dan i na 7 ovaca (50 ovaca po 8 dana, npr.).

1. red čine: braća Mijo i Neđo Galiot, Pešo Galiot i Ilija Maljković («ćaća Mijine žene»);
2. red su: Ante i Cvijo Galiot, Grizelj Mladen i Grizelj Boja, Dujo Maljković, te Jozo *Samardžija* i Jozo Pavla Samardžije;
3. red sačinjavaju: četiri kuće Grizelja, i to — Ante, Nikola, Ljubinko i Cvijo, te Ive Samardžija.

Dogovor o redu svake se godine ponovo utvrđuje i traje godinama uglavnom u istom sastavu, u kojemu, kako vidimo, nije težište samo na rodovskoj, već i na tazbinskoj povezanosti. Prema običaju, svaka kuća čuva ovce vlasnika u jednom redu, i to na pet ovaca po jedan dan. To znači da zrelije dijete izgoni ovce u jutro rano i vraća ih s paše do sedam sati uveče, kad je ispaša podalje od sela. Ako se ovce napasaju u blizini naselja, onda se izgone na *popasak*, u *popasno doba* (oko 4 sata poslije podne). Kad sve kuće koje su u redu za čuvanje ovaca završe svoju čobansku obavezu, počinje se čuvanje po redu iznova. Za 50 ovaca čobani (jer se članovi mijenjaju u tom poslu) jedne kuće čuvaju cijelo stado kroz 10 dana.

Po istom sistemu čuvaju se i goveda, ali svaka kuća s jednim ili dva goveda čuva sve po jedan dan. Maljkovići, Galioti i jedina kuća Petković, na Uništima, već desetak godina u redu čuvaju preko trideset zajedničkih goveda, a otprilike isto toliko goveda čuvaju također u redu Grizelji i Samardžići. Međutim, »polo Galiota« (8 kuća) i »polo Maljkovića« (5) svaki sam čuva svoja (ponajviše 2 do 3 goveda. Neki ih ostavljaju i sada do slobodno pasu na obroncima planine nedaleko sela, pa se po goveda ide samo kad su potrebna za oranje ili drugi posao, a sama silaže kad padne prvi snijeg. Za napasanje krava i brigu o njima angažirani su stariji članovi kuće. Oni izgone zajedničko stado ili samo svoje krave na *muše* i *branjevine*, zemljišta za ispašu sveukupne seoske stoke, pazeći da lugar *čulkama* (okrećena piramidica od naslagana kamenja) (sl. 28) ili poljar busenjem trave nije označio zabranu ispaše, kako bi se *mladarest* (šuma) razvila ili sačuvalo zasijano polje. U Kijevu su najveći rodovi Cicvarići i Jurići imali svaki svoj red za ovce, janjce i krave, a Gašpari, Matoši i Svirači u komšiluku Gašpara išli su zajedno u red. Za Kijevo je karakteristično da svaki zaselak ima svoj red za napasanje iako su u prošlosti u redu bile samo po dvije-tri kuće, jer je bilo više blaga. Sada ima *svaki komšiluk za se' kravara*, što znači svaki rod, a čoban je uvijek *mlačarac* ili koja žena, odnosno po jedan iz dvije kuće, koji redom skupljaju ovce od gospodara. U red se ne ide ako kuća ima mnogo, ili samo dvije-tri ovce. Stoga ovaj oblik međusobne suradnje polako izlazi iz prakse.⁶⁹

Iz sadašnje situacije vidljiva su obadva tipa kooperativnih odnosa u selima pod Dinarom. *Komšijsko-rodbinska kooperacija* tipična je za

⁶⁹ Vesna Čulinović-Konstantinović, Tradicijski oblici kooperacija, utjecaji migracija i običajnih normi, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XXIII—XXIV, Split 1986—1987, str. 241—256.

Uništa, čiji su stanovnici, iako stari doseljenici, još i na ovom prostoru (Krajine) mijenjali mjesto boravka (Maovica — Uništa). Time su proces adaptacije raznorodnih obitelji i obiteljskih grupa produžili u ono vrijeme u kojem se, naprimjer u Kijevu, od useljeničke obiteljske grupe već razvio rod i uspostavio dio rodovskih veza, prvenstveno u radnim odnosima. Mlađi useljenici na prostoru Kijeva (kao npr. u Gašparima) oblikuju *raznorodnu kooperacijsku grupu*, što je tipično i za Uništane, usprkos njihovim međusobnim tazbinskim vezama, koje su također izraz napora za društvenom asimilacijom. Na *rodovsku kooperaciju* unutar jednog komšiluka ukazuje povezanost porodica i obitelji istog prezimena. Međutim, sam razvoj komšiluka kao teritorijalno-društvene jedinice sela i odnos njegovih stanovnika, među kojima je već prestao važiti tabu ženidbe među krvnim srodnicima, ukazuje na već uspostavljene rodbinske izmeđususjedske kooperativne odnose, koji iskazuju gubljenje rodovske a jačanje i dominaciju *društvene povezanosti*. U uvjetima prirodne privrede, koja zahtijeva brojne poslenike, briga o blagu između povratka i izdiga na planinu prema narodnom iskustvu funkcionalno je organizirana.

Sistem da jedna kuća brine određeni broj dana o cijelom stadu oslobađa članove drugih porodica za izvršavanje drugih neophodnih radova, dok na njih ne dođe red da čuvaju ovce ili goveda. Na ovom području gdje je, od vremena kad je tu bilo srce Krajine, najbrojnija porodica imala prosječno oko 10 članova,⁷⁰ a tek se danas počinju uvoditi poljoprivredni strojevi, organizirano, plansko smjenjivanje u poslu od zajedničkog je interesa.

Osim kooperacija u stočarenju, tradicijski sistem međusobnog pomažanja od *starodavnog doba* razvijen je i u poljoprivrednim i drugim poslovima.

Suvez — zajedničko obrađivanje zemlje — održao se do naših dana. Prema kazivanju, u prošlosti se oralo s 8, 6 ili najmanje 4 vola. Prema nekim podacima u venecijanskim popisima stanovništva, iako se ističe veliko siromaštvo stanovništva u dalmatinskom zaleđu uopće, očituje se nastojanje za što većim uzgojem blaga, posebno »goveda za oranje«. Tako je polovinom 18. stoljeća evidentirano u selima ove Krajine brojno stanje blaga, prema čemu je prosječan broj volova za vuču po jednom domaćinstvu bio u: Cetini — 3,9; Civljanima — 3,4; Kosorima — 5,4; Koljanima — 4,3; Kijevu — 3,1; Podosoju — 3,1; Otišiću — 2,7 i Maovicama — 4.⁷¹ Kad se uzme u obzir tradicija da se obitelji dijele nakon smrti oca, onda je jasno da je malo tko imao dosta volova za rad, jer s kravama se nikada u tim selima nije oralo. Ako nakon diobe braća dobiju svaki po dva vola, onda često nastave dalje raditi na zemlji u

---

⁷⁰ Prema dokumentu iz 1756. godine, v. bilj. 41, izračunali smo prosječan broj članova kuće, i to za: KOSORE — 10; VINALIĆ 8,1; IZA CETINE — 10,1; PODOSOJE 8,4; MAOVICE — 10,2; OTIŠIĆ — 8,8; KOLJANE — 10,6; CVILJANE — 9,9; te KIJEVO — 8,7 ukućana,

⁷¹ Isto, v. bilj. 41, 52 i dr.

suvezu. Ako, u češćim slučajevima, dobiju po jedno govedo, onda može biti i više suveznika, jer sada spajaju *upregu* po četiri tegleće životinje, a kad oru s konjima, onda uprežu samo po dva. Suvez se prvih godina nakon diobe *pari* prvenstveno s braćom, ali u pravilu je sa *bližnjim komšijom*, a *može i rod s rodom*. Već po gradaciji u kazivanjima dolazi do izražaja pravi odnos u praksi stanovnika cetinskih sela, a to je da u traženju partnera za rad nije bitan stupanj srodstva. Suvez se ugovara *ujesen kad dolazi Gospojina mala i dolazi zeman orati*. Na sam blagdan, ili nedjeljom u to doba godine, domaćini dolaze u kuću drugom domaćinu da ga pozovu da *svežu suvez* na jednu godinu. Svake godine u isto doba obnavljaju se dogovori o suvezu s istim ili drugim kompanjonom. Sistem rada traži dogovor u kojem se određuje što će se raditi, kome prvome i kojim alatom. Oranje je prvi posao kojim započinje *suvezništvo*, ali zajednički rad se odnosi i na sve poslove vezane za zemlju, pa se prema potrebama, pripremljenosti pojedine kuće za određeni posao i veličini posjeda određuje kome će se prvome — *uzorati, privesti* (drva, obrani kukuruz, snoplje pšenice, đubar) ili *vršiti*. Žito se uvijek vršilo pomoću konja, koji se — *vezani za stožer na guvnu* — okreću po *vršaju* (80 do 100 snopova žita složenih na guvno) u oba smjera. U suvezu se *pravi vršaj, podili slama, izvije se i sprema* u kuću suveznika, sve u jednom danu. Za vrijeme rada *suveznici* uglavnom jedu svaki svoju hranu, ali tu ima i odstupanja. U zajednički rad zajedno se ulaže i alat potreban za određeni posao. Najvažnije je za taj oblik razmjene rada posjedovanje volova, koje suveznici ulažu u posao, u pravilu, u istom broju (1 : 1, 2 : 2). Ako oboje imaju plugove, onda svaki na svojoj zemlji upotrebljava svoj, ali ako je samo jedan, onda se sav posao obavlja njime. Drugi suveznik plaća brušenje dijelova na plugu, popravak ili uređivanje kola, ili nabavlja materijal od kojega će njegov suradnik napraviti branu ili drugu potrebnu alatku. Novija pojava u suvezu jest da suveznici daju istu svotu novaca, kupuju plug ili drugi alat za poljske radove i time utvrđuju suvez za niz narednih godina, dok se ne isplati ili ne istroši. Ako se suvez raskine prije toga, onda jedan drugoga isplaćuju ili pomagalo prodaju, pa novac podijele. S počecima motorizacije u Krajini je suvezništvo poprimilo formu suvlasništva u obrtu. Na Uništa su, naime, 1981. godine iz Cetine došli ljudi s traktorom i prikolicom, pa su uz novčanu naplatu prevozili đubar. Uništani su to prihvatili kao uštedu u vremenu, jer prevoženje đubra s kolima i konjima traje cijeli dan, a konje treba nahraniti, pa je trošak bio podjednak. Ovi suveznici dijelili su dobit, isto kao što su i u vozilo jednako ulagali. Tradicionalni oblik zajedničkog ulaganja i rada na ovom je prostoru, kako vidimo, podloga za ostvarivanje i prihvaćanje modernih oblika suvlasničkih obrta, u kojima se može ostvariti zarada kao dopunski prihod za život.

Tradicijske norme u međuljudskim odnosima na razini sela ostale su i do posljednjeg decenija snažne utoliko što se produžavaju običaji raznih vrsta ispomaganja. Vrlo su, doduše, rijetki suveznički odnosi prijatelja u raznim selima (Civljani — Cetina, ili Glavaš — Uništa), ali u

istom selu ovim oblikom uzajamne pomoći i razmjene rada utvrđivala su se također mladenačka prijateljstva, učvršćena još i kumovanjima.⁷²

Za razliku od suveza, u kojem oba partnera istovremeno trebaju obaviti važan posao na zemlji, za pojedine radne potrebe pojedinih porodica pozivaju se mlađi, za rad sposobniji ljudi iz sela. Rad u *zajam* obavezno se vraća, a u najnovije se vrijeme umjesto vraćanja plaća kao nadnica, iako rad u nadnicu nije istovjetna obaveza kao u *zajam*. Cetinjani stoga kažu da se *zajam vraća* ili *za leđa* ili *za pare!* Rad se ne mora vraćati istim radom, već se pomoć u radu vraća bilo kojom vrstom rada. Ide se *vrći* (vršiti žito), *kopati* (zemlju), *kositi* (sijeno, travu), *kopati kumpire* (vaditi iz zemlje), pa i *zidati* bilo koju potrebnu zgradu.

Da bi se postigla ravnoteža ulaganja u naizmjenični zajednički rad, prema tradicijskom shvaćanju zna se koliko dana rada koji rad vrijedi. Kaže se: *koliko (dana) meni on kopa, ja ću njemu vrći!* To znači da su kopanje i vršidba jednako težak, stoga i jednako vrijedan posao, kao što su košnja i zidanje, za koje se smatra da su najteži poslovi. Stoga se za 2 dana zidanja *vraća* 3 dana kopanja, ili se za 1 kosca vraća 1 dan rada ali s 2 radnika i s 2 konja — snosi se sijeno ili drva s planine. Domaćin koji poziva radnike u *zajam*, a među njima su prvenstveno oni koji su njemu dužni vratiti rad, hrani ih najboljom hranom. Pogotovo se to pazi kad rade kosci ili zidari.

Jedan od oblika besplatnog prigodnog pomaganja, koje se također vraća sličnim radom jest *moba*. Mobu *saziva* domaćin kad je u pitanju rad koji treba brzo napraviti i za koji treba više radnika. Mobom se *salivaju ploče* (temeljna i krovna) za kuću, pokriva se krov, te pred nevrijeme — kosi ili skuplja trava s livada, snoplje žita odnosno raži, snose se s konjima drva iz planine ako prijeti snijeg i slično. Svatko, a pogotovo komšije i rod, odaziva se u mobu jer je siguran da će i drugi za njegove hitne poslove ostaviti svoj rad i doći u pomoć. U selu se zna tko još ima snoplje u polju ili pokošenu travu (ili za košenje) na livadama. Kad zaprijeti oluja, moba se i ne saziva, već svi pomažu, još i danas, da se spasi ljetina. Takvo ponašanje u selima Cetinske krajine nije samo tradicijski normirano, već proizlazi iz osjećaja pripadnosti seoskoj društvenoj zajednici, koja bi u slučaju nepoštovanja normi u međusobnom pomaganju mogla isto tako reagirati. U pozadini tradicijskog ponašanja je, dakle, strah od sankcija društvene sredine o solidarnosti, od koje ovdje još uvijek često ovisi rezultat rada i preživljavanje.

Selo u Cetinskoj krajini još je sačuvalo tradicijsku obavezu brige o djeci i starima, pa kao što se djeca školuju tamo gdje obitelj ima ne-

---

⁷² U cetinskim selima mnogi rade u suvezu, a na Uništima je to redovan slučaj. Najčešće rade zajedno po dvije kuće. Ne gleda se striktno više da li se podjednako ulažu vučne životinje i alat, ali onaj tko je unio manje vrijednosti, nastoji to brigom za popravke i drugim nečim nadoknaditi. Često istog dana jedan suveznik sa svojim ukućanima ore za oba suveznika, a drugi dan vozi gnoj. Kao primjer dobre suradnje pamti se gotovo 30-godišnji suvez (do između dva rata) Pere Maljkovića i Nike Petkovića, koji se nikad »nisu svadili ni odrišili i sa'ranili se u istoj grobnici kao kumovi«, a bili su i rođaci u trećem koljenu.

koga svoga, tako mlađe generacije ipak još imaju osjećaj dužnosti da pomognu starima i za rad nesposobnim suseljanima. Iako i stariji rade teške poslove, na rubnim područjima Dinare i Svilaje, i bez poticaja od strane onih kojima je potrebna pomoć, mladi — i oni koji stalno zarađuju izvan sela, ali su još stacionirani tu — dogovore mobu i konjima *sateraju drva* i travu za zimu, okopaju nužni komad zemlje za prehranu, vrše, kose. U grupama, često na smjenu, rade po jedan dan, ali ako je potrebno i duže. Za takvu pomoć ne traži se i ne očekuje uzvrat od onih kojima se radi, jer su to većinom samohrani starci. Motivacija za takvo pomaganje proizlazi iz sistema odgoja u kojem je izražena važnost autoriteta, te iz još postojećeg kolektivnog suda sredine u kojoj upravo njihova dobna grupacija počinje zauzimati istaknuto mjesto.

e) *Društvena povezanost*

Stanovnici dinarskih sela oduvijek su cijenili prijateljstvo i podržavali društvene veze. Poticaji zato potječu iz stoljeća u kojima se, uslijed ratovanja s Turcima, svakodnevni strah smirivao osjećajem pripadnosti društvenoj grupi, koja je dijelila životne probleme i garantirala relativnu kolektivnu zaštitu. Ova društvena sredina čini se da u manjem opsegu njeguje intenzivna individualna prijateljstva, a da preferira društvena povezivanja grupe, i to striktno na osnovi dobne i spolne podvojenosti. Manje je izražena, a time i manje važna, kategorizacija društvene grupe prema vjerskim i nacionalnim određenjima, što se (osim manjih iznimaka) pokazalo bitnim u prošlosti. Povijesna zbivanja iskristalizirala su u svijesti naroda primarne važnosti koje su se odnosile na opstanak cijele grupe. Stoga su svakodnevne brige i problemi pojedinca do pred nekoliko decenija ostajali u drugom planu.

Za ovu sredinu nije tipično ni isticanje lične i pojedinačne hrabrosti, jer je djelo pojedinca moglo doći do izražaja, ili akcija do očekivanog ishoda, samo uz pomoć *družine*. Tako se pamte članovi *hajdučke družine*, kao što je bio Pole (*Polić*) iz Kijeva s poznatim Andrijicom Šimićem, a bilo ih je, kako kažu, još iz Brajkovića, Validžića, Vujića, iz Teskera i drugih. U Polači se također pamti hajdučki harambaša Nića Milivojević, koji je, kao i ostali, većinom bio »na bosanskom terenu« (Grahovo, Jadovnik, Livno, Glamočko polje i dr.). Sasvim je neizvjesno koliko je hajdučka borba ovdje bila usmjerena »protiv Turaka«, a koliko je to bio simbol želje i nastojanja za realizacijom slobodnog života nakon konstantnih ratovanja, te neprihvatanja oblika nove vlasti koja je sa sobom donosila određene disciplinske mjere, ali i društvenim sistemom nametala degradaciju krajišnika na najnižu društvenu ljestvicu. Možda uzrok tome treba tražiti u epskoj mašti ovih dinarskih stočara, među kojima je, po kazivanju, bilo dosta *jataka* hajducima koji su dolazili »pod Glavaš i pod Dinaru«.

Društvena se povezanost od tih vremena do danas očituje i u sastajanju mladih momaka, više na javnim mjestima i u selu nego po kućama. Danas su takva druženja, osim navedenog, očiglednija i stoga što ima nerazmjerno više gostionica nego što ih je bilo prije rata, a gdje

ih nema, momci se na piće sastaju po trgovinama mješovitom robom. Većina mladih danas je zaposlena izvan svoga sela, pa dio druženja provode u mjestu rada, a načine unose u selo gdje žive. Promjene su prema prošlim vremenima očite, jer je sav teret svakodnevnog rada na starijima, a društveno povezivanje mladih sve se više reducira na kavanske razgovore i igranje balota, pogotovo u selima uz cestu. Iako je ova kulturna sredina dio dinarskog, stočarskog i dosada još patrijarhalno-tradicijskog društva, za koje je bila karakteristična institucija pobratimstva, posestrimstva i kumstva, od tih oblika društvenog povezivanja samo je još *kumstvo* ostalo na snazi. Iako se tvrdi da je pobratimstva i posestrimstva »bilo«, danas potvrde o tome nalazimo samo u ekstremno rijetkim slučajevima, kao što su na Uništima u svim životnim manifestacijama, radu i zabavi, povezani Mićo Petković i Pero Kovačević, a u Cetini Mara Totić i Anica Vranješ.

Da takvi bratski i sestrinski odnosi ni u prijašnja vremena nisu bili svakodnevna pojava, potvrđuju sjećanja na izrazita prijateljstva utvrđena kumstvima, i to na pokoji par iz generacije djedova ili pradjedova. Posestrimski odnosi manje su uočljivi i važni za okolinu, ali se također cijene kao vrlina obiju žena, dok se za takvo prijateljsko povezivanje muškarca i žene ne zna. Razumljivo je da slučajevi prisnog, nekrvnog i nesrodničkog odnosa ne mogu biti česti u svakoj generaciji pripadnika jedne društvene regionalne grupe, ali težina života pod specifičnim povijesnim prilikama u ovom kraju i mozaik useljeničkog stanovništva vjerojatno su doprinijeli zaboravljanju obrednog uspostavljanja ovakvog prijateljskog odnosa. Činjenica da se prijatelji, da bi, prema tradicijskom sistemu, potvrdili svoje prijateljstvo, povezuju kumstvom, časte svatovskim častima pri sklapanju braka, pa i povezuju tazbinskim srodstvima, ukazuje na tajnost ili davno zaboravljanje jednog običaja koji je u drugim dinarskim krajevima mnogo duže zadržao svoj obredni karakter. *Bratimljenja*, kažu kazivači, ima i sada, ali »drugačije je«, no u čemu je drugačije nije se moglo saznati. Nepoznavanje obrednih postupaka tumači se tajnim sklapanjem pobratimstva, pri čemu je kazivačima logično suvremeno ponašanje prijatelja pri sastajanju, a to je da se rukuju i ljube. Taj ceremonijal danas označava bliskost i prijateljstvo, odnosno srodničku povezanost lica koja su se srela. Razloge takvom stanju nalazimo i u sistemu grananja populacije u komšilucima i selima, te u sistemu bračnih veza. Krvno srodstvo tradicijski se poštuje do »devetog kolina«, a pamti se staro shvaćanje da se »do desete kaplje krvi ne ženi«. ⁷³ U praksi se ne poštuju ta stara pravila, i praktički ne postoji sistem prepoznavanja roda ni do četvrtog koljena, do kojega se se ne uzimaju, pa po običaju *baba unuku* upućuje tko je od momaka

---

⁷³ Obrazloženje za to je slijedeće: »Uzmeš 9 kapi vode i desetu kap krvi i sva voda pocrveni. To je znak da je svoje!« (Kijevo). Kad netko od daljnega roda umre, onda žene jauču: »Jaaj krvi do devet kolina!« Do rata u ovim selima nije bio običaj da se za kuma (ni krštenog ni vjenčanog) uzima bliži rod, a sada je to ušlo u običaj, očito kao rezultat češćeg kontaktiranja s primorskim stanovništvom.

svojidba — »jer su se tetke rasule po selu!«. Ta preventiva potrebna je već od petnaeste godine, kad djevojke počinju ići na *sila* jedna drugoj.

Na *sila* se ne pozivaju momci, ali oni obavezno dolaze. Red je da nepoznati momak, koji želi doći na *sijelo* k djevojci koja mu se sviđa, nikad, ni danas, ne dolazi sam, već s prijateljem koji je iz tog komšiluka i koji je prijatelj kuće. U protivnom bi doživio da ga nitko ne pogleda i ni sa čim ne ponudi, ne progovori s njim, a posebno bi ga bojkotirali drugi momci iz djevojcina susjedstva. Kontakti između društvenih grupa mladih iz raznih sela u današnje su vrijeme mnogo lakše ostvarljivi jer su komuniciranja između mladeži u školi ili prilikom putovanja u školu autobusom, te u radnom poduzeću, svakodnevna i obuhvaćaju širu regiju nego što je to bilo moguće ostvariti prijašnjim načinom i prilikama za kontaktiranje. Zbog te za šira upoznavanja povoljne situacije pojačana je frekvencija kontaktiranja u raznim prigodama a ne samo onima u selu, u Vrlici ili prilikom godišnjih i crkvenih blagdana. Promjena proizvodnog rada, odnosno napuštanje stočarenja i zemljoradnje kao jedinog načina rada, dovela je do samo prigodnog, neophodnog rada mladih muškaraca na zemlji ili oko blaga. Svi ti poslovi ostali su uglavnom na starijoj generaciji i ženskom dijelu mlade generacije. Muška mladež, koja češće nastavlja srednje školovanje, ima sada mnogo više slobodnog vremena za međusobna druženja. Kako su se standard i ekonomska moć stanovnika ovog područja, pogotovo mlađe i srednje generacije, znatno poboljšali, motorizacija mladih i asfaltiranje lokalnih putova unijeli su promjene u društveni status pojedinih sela. Naprimjer, Uništa, koja su bila na rubu društvenih zbivanja iako su bila centar stočarenja i glavno mjesto okupljanja pred izdig ovaca na Dinaru, asfaltiranjem ceste iz Kijeva, te nešto ranije izgrađenim Domom II. dalmatinske brigade, postala su polovinom ovog decenija i značajno mjesto okupljanja mladih. Umjesto da *prele* (pričaju) po kućama, i Uništani i stanovnici okolnih sela, pogotvo za Novu godinu, okupljaju se na zajednička slavlja u Domu. Stariji, još uvijek zasebno žene i zasebno muškarci, provode vrijeme pričajući. Mladi su nadvladali tradicijske zabrane javnog zajedničkog okupljanja, pa osim igranja kola uz gramofonske ploče plešu i modernije plesove. Uza sve to, u predahu, i pred Domom se još obavezno *zakanta* »pod našu«. Uza sve novine sačuvani su još oblici indirektnog komuniciranja. Kroz pjesmu mladić i djevojka šalju poruke nesuđenom ili neželjenom kandidatu. To su ponajviše za prisutnu društvenu grupu nepoznati, ali prisutni pojedinci, s kojima se bilo momak, bilo djevojka nadmudruje, oštro reagirajući na prethodne postupke, u stilu:

- Moj se dragi valio kolegi
da kroz staklo ljubio me ne bi!
A moj dragi, ne bi ni ja tebe,
kroz vojničko duplirano ćebe!
- u mom selu što ima momaka,
sve bi' dala za kilo krušaka!

ili razočarana djevojka poručuje:

- Cure moje, čuvajte se mraka,
nestalo je pošteni' momaka.
- Da zna nana što je pelin trava,
davno bi mi lolu otrovala!

Momci odgovaraju s još jačom dozom sarkazma i uvrede, također ne imenujući djevojku na koju se odnose riječi pjesme:

- Misliš, mala, ti i tvoja mate',
da će igrat' utakmica za te?
- Misli mala kad se upitura
ga joj ne će u guzicu pura!
- Više mala potroši piture
neg' Vrlika kapule i pure!
Više mala potroši maziva
nego ulja fapova mašina!
- Oj, puderu, fabrika ti stala,
svakoga si gada poljepšala!

U ovakvom pripjevavanju našla je svoje mjesto i punica u dobrom i lošijem svijetlu:

- Ženiću se iz Cetine kraja,
da' će baba pršuta i jaja!

ali:

- Sinoć baba počastila zeta,
ispekla mu jezik od pileta!

Iako se društveni status mladih, više momaka nego djevojaka, znatno popravio i u posljednjih petnaest godina u obiteljskom i javnom životu dobio obilježja slobode izjašnjavanja i izjednačavanja s društvenim slojem zrelih muškaraca, u najnovije vrijeme dolazi do izražaja problem sklapanja braka. U cetinskim selima, pogotovo Polaći, ali i drugima, znatan je broj neoženjenih momaka koji su zašli već i u četvrti decenij života. Društveni razvoj nije sinhrono pratilo oslobađanje ličnosti ženskih članova društva, pogotovo ne omladine. Djevojke su ostale relativno neškolovane, a momci, završivši srednje obrazovanje, ne nalaze adekvatno obrazovanu djevojku. Stoga učvršćivanje društvene povezanosti mladića u dobi za ženidbu, na razini seoske ili međuseoske generacijske grupacije, sve više dolazi do izražaja. Zadržavanje društvenog ugleda kakav su imali muški članovi seoskog društva u prošlosti postiže se i dobnom izolacijom mladih muškaraca u radnom odnosu. Materijalna osnova koju time postižu osigurava im mogućnosti društvenog okupljanja na javnim mjestima, a kad su prisutni na godišnjim slavljinama u selu, tada daju do znanja svojoj generaciji djevojaka da s njima ne računaju u svojim kombinacijama za brak, pa zapjevaju:

— Pazi, mala, s kim provodiš šalu,
ja sam bećar, odsić' 'u ti glavu!

i:

— Udaji se, mala, vr'jeme ti je,
ako čekaš mene, ajme ti je!
Ostari' ćeš, mala, kao baba,
dok se ova oženi baraba.

Status *barabe* odgovara mnogim zrelijim mladim ljudima, jer odbacuju sve obaveze rada u kući, na zemlji ili oko blaga, a izborili su u vlastitoj porodici slobodu u maksimalnoj mjeri, pa s ponosom ističu:

Sad barabe ne žene se mladi,
barabuju dok im ne dosadi!

Koristeći se tradicijskim, patrijarhalnim, povlaštenim statusom muškog člana, podgrijavaju samouvjerenost materijalnim sredstvima od zarade koje ni s kim ne dijele. Ipak ne žele totalnu društvenu separaciju, pa su obavezno prisutni na svakom derneku za crkveni ili državni praznik. *Društvo* ugovara kad će i kamo ići, i usmenim porukama saznaje za prela u pojedinim kućama, koja su u ovom kraju još uvijek glavna zimska sastajališta.

To već davno nisu radni sastanci, već samo prilike da mladi, kao i ljudi srednje dobi i stari, sjede do duboko u noć uz priču i pjesmu.

Tako Cetinska krajina još uvijek usmenim putem prenosi informacije o svim zbivanjima. Karakteristika društvenog okupljanja u najnovije doba jest okupljanje svih dobnih profila zajedno, a ne kao što je doskora bilo — *staračko* (uglavnom *poluljudi*, muškarcima od 30—40 godina) i *divojačko prelo*. Do šezdesetih godina u Vrlici je bio karakterističan *Curski sajam*.⁷⁴ U prvoj polovini stoljeća održavao se češće («svake druge nedjelje»), ali glavni je sajam bio za *Rožaricu* (1—7. oktobra), dok je oko Božića *godišnji curski sajam* ustvari bio niz kućnih sastajanja djevojaka, koje su dolazile i iz susjednih komšiluka. Danas se za takve sastanke kaže *prelo*, a zadržali su iste karakteristike zajedničkih provoda uz pjesmu i šalu. S vremenom počela su to postajati dogovorena sastajališta djevojaka i mladića, koji su za katoličku Rožaricu okupljali i mlade iz pravoslavnih obitelji, kao što su katolički momci i djevojke pravoslavicima išli na Sv. Savu, kad je bio *nji'ov glavni sajam*. Terminom *sajam* narod označava javno nastupanje u kolu djevojaka koje su dotada smjele samo stajati i pjevati oko kola. Ulaskom u kolo djevojka postaje *starija cura*, time se daje na znanje da »misli na udaju«. Na sajam udavača nikada ne dolazi sama, već su uz nju, ali malo povučene ustranu, majka i najbliža ženska rodbina. Ta pratnja ima u suštini također karakteristiku inicijacijske predaje djevojke u društveni

⁷⁴ Josip Miličević, Etnografska građa sa Dinare i oko Vrlike, rukopis ONŽO JAZU, sign. N. Z. 79^a, str. 51. i d., g. rada 1957—1958.

krug udavača, iz kojega će, prema nadanjima, za tri do najviše pet godina prijeći i ona u društvenu kategoriju žena. Sve dotada, i do prvog djeteta, djevojka će u svečanim zgodama nositi na kapi paunovo pero, kao magijski obrambeni element za odbijanje *gatki*, tj. uroka, kojima je kroz to vrijeme najviše izložena. Prvi ulazak djevojke u kolo proslavlja se u njenoj kući svečanim ručkom, na koji se okupljala najbliža svojta. U kolu, međutim, nalazile su se tri kategorije mladih, i to mlađe udavače koje prvi put nastupaju, zatim starije koje su u kolu drugu ili treću godinu, te pokoja mlada udata žena koja još nema djece. Isti je takav profil i muškaraca, koji također nose za kapu zatakuto paunovo pero, kao vidni znak svoga statusa. *Pripjevavanja* su glavna karakteristika kola. Mladić i djevojka, a češće mladić koji se hvata do djevojke koja mu je draga, kroz pjesmu dobacuju one poruke koje u običnom razgovoru ne bi mogli iskazati. Dvostih je najpopularniji pijevni izraz u ovom kraju, kojim se iskazuju razni međusobni odnosi mladih, ali i obiteljski odnosi. Tako momci između ostaloga pjevaju, ističući svoju muškost:

- Što je cura i mladije žena,
sve je mene volila malena!
- Ja u moga čaće siromaha,
mušterija lijepi' đevojaka!
- Piši mala mome kapetanu
da me pušti kod tebe u stranu!
- Nisam željan vina ni novaca,
samo mala tvoji poljubaca!
- Mala moja, moje zanoveti,
duge kose a kratke pameti!

a djevojke naglašavaju svoju prednost u izboru:

- Moj dragane, metlo iza vrata,
da mi vidiš novog kandidata!
- Jaoj moja pregačo na klišta,
dok je mene nećeš na Uništa!

(*Glavaš*)

ali momak otkriva pravu društvenu situaciju i odgovara:

- Nemoj mala praviti se dama,
da ja oču došla bi mi sama!

Na početku stoljeća sloboda izbora bračnog partnera bila je sasvim drugačija, pa su se u kolu češće čuli stihovi kao:

- Lolu žene a udaju mene,
a mi, zlato, i ne znamo za to!

ili:

— Mene nana za nemila daje,
eno joj ga neka se udaje!
(čini mi se k'o da me prodaje!)

ili:

— Daj me, nano, 'di me oči mame,
pa ti ne daj ni pregače na me!

Danas, kad kola na sajmovima i dernecima izlaze iz običaja, na ovaj se način pjeva na prelama, na kojima su također i stariji. Suština *divo-jačkih* prela do danas je ostala ista — najbolja prilika da momka koji *zamiri curu* prijatelji legalno uvedu u njenu kuću. Do rata još se prakticiralo običajno ponašanje kojim je momak iskazivao svoju naklonost djevojci i kojim je ona davala na znanje da je voljna da ga prihvati kao mladića. Zatražio bi, naime, vode, pa ako se djevojka napravila da ne čuje, bio je to znak da nije dobro došao. Danas se *pripjevavanjem* iskazuju simpatije i daje na znanje djevojčin prisnanak ili odbijanje, kao naprimjer:

— Evo mene i kolege moga,
ajde, mala, poljubi jednoga!
— Ajde, mali, k vragu preko puta,
sa kolegom da ne bi zaluta!

Promjene društvenog ponašanja još nisu bitno izražene usprkos mnogim drugim izmjenama u životu ovih sela. Društvena kontrola nad mladima još se provodi, iako u mnogim prilikama još samo formalno. Naprimjer, za *Božiče* (katolički i pravoslavni, *Veliki* i *Mali* — tj. za Novu godinu) sva mladež dolazi na igranje kola. Na Uništima se tada igra *Biračko kolo* (poznato i u drugim selima Krajine). Od ručka do kasno u noć, na Obali, lagano, slično kozaračkom kolu, u lijevu stranu, vodi se zatvoreno kolo u kojem (najprije) momak bira djevojku, dok ostali pjevaju:

— Ajde, mali, izaberi koga tvoje srce želi,
biraj, mali, biraj para, da vidimo da li valja!
Cipele ćeš poderati, para ne ćeš izabrati.
Biraj, biraj kad je voliš, samo da joj odgovoriš!
Ako ne ćeš nikoga, nos' te đava iz kola!

Ako primijete da se mladić i djevojka upoznavaju izvan kola, onda i njihova dobna grupa reagira pjesmom:

— Kakva prava sad imaju, izvan kola da biraju?

Šezdesetih godina nastala je promjena u vrličkim selima, najveća u poslijeratnom razvoju, koja je iz upotrebe istisnula tradicijsko obilježje, a time i suštinu inicijacijskog obreda prijelaza djevojčice u dobnu grupu djevojaka — udavača. Tih godina počela se naglo napuštati nošnja,

od koje je danas ostala samo stilizacija starinskog odijela, ali bez obzira na to koliko je odjeća moderna, udate žene još uvijek u pravilu nose *sadak*. Djevojka, koja tek s petnaest-šesnaest godina, ako nema starije sestre, može ući u stariji dobno-društveni razred, smjela je, prema običajima, prvi put ući u kolo i na Gospu od Karmena (16. srpnja). Za tu priliku na sebi je trebala imati *đendar* i srebrne *puce* oko kape, srebrne *špiode* i najvažnije — 2 paunova pera i *cvit* na desnoj strani kape. Kazivači se s nostalgijom sjećaju tih svečanosti, kad se u Kijevu ponekad *zacurilo* po dvadeset djevojaka. To je još bilo vrijeme kad je mlađe muško društvo za *karneval* pravilo *krnju* od slame na magarcu, ali kad su samo muškarci mlađe dobi mogli da se maskiraju i obilaze kuće. Najvažniji par maškara bili su *did* i *baba*, koji su pred svakim *pročeljem* (kuće) izvodili šaljivu lascivnu simboliku spolnog čina, kojim je trebalo izazvati plodnost svega u narednom godišnjem razdoblju. Darove u hrani *mačkare* su obavezno zajedno pojeli u *pojati* jednoga od njih, kao obrednu hranu, a lan, čarape, marame i drugo su djelili. Sve karakteristike običaja — manja društvena grupa kao provoditelj obreda, transvesticija u ženski lik, posipanje *lugom* (pepelom) iz *bisaga* kao simbolika sijanja, *garenje* »lipe cure« i drugih ukućana čađu, do današnje običajne radnje i djece kao izvođača — sačuvale su osnove starobalkanskih elemenata običaja proljetnog ciklusa s magijskim učinkom na plodnost vegetacije i ljudi.⁷⁵

Nekoliko godišnjih običaja i obreda u kojima dolazi do izražaja društveno povezivanje stanovnika sela sačuvalo se do polovine našeg stoljeća. Tako je sada već gotovo napušteno slavljenje *Ivana Svitnjaka* i paljenje *svitnjaka* (vatre) na sredini komšiluka (npr. Kijevo), za koji su *sva dica* cijeli prethodni dan zajedno sakupljala granje i trnje oko kuća i sela. Naveče zapali netko od ljudi tu *rpu*, oko koje svi griju leđa »da ih ne bole« (cijele godine). Do kasno u noć svi iz komšiluka ili zaseoka provodili su vrijeme uz krijes, paleći na vatri *kitu* (vjenčić) napravljen od »tri grančice raži«, koja je *ošuljala* i koju su svi zajedno grickali. Običaj je nalagao da se pri tome obavezno kaže magijska formula: »lipo je i vruće« te »zahvali Bogu na *novom kruvu*«. Djevojke su po čičku koji malo opale na vatri i stavljaju u čašu vode gatale da li ih dragi voli (ako procvjeta), a domačice su, nakon preskakanja žari od krijesa, uzimale po koji *ugarak*, kod kuće to pomiješale u vatru — da *miši ne dolaze!* (Kijevo i Maovice). Vjerovalo se da neće imati *naboje* onaj tko sutradan prvi prođe bos po garištu.

Sudjelovanje djece u pravljenju krijesa za katoličko *Ivanje*, kao i valjanje djece po slami na guvnu za pravoslavni Božić, ima obredno-žrtveni karakter, kao i drugi obredi u kojima djeca ili jedno dijete simbolizira arhaičnu žrtvu. U ovim donedavna sačuvanim proljetno-ljet-

⁷⁵ Milovan Gavazzi, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, I, Zagreb 1939; — Radmila Kajmaković, *Običaji Lištice*, v. bilj. 62, str. 308; — Niko Bonifačić-Rožin, *Narodna drama i igre u Sinjskoj krajini, Narodna umjetnost*, Zagreb 1967—1968, str. 517—577, — »Did i baba« tekst iz Bitelica: *Valjanje po dubru i faličke oznake »otkrivaju svoje veze s magijskim činima za plodnost«* (str. 356. i d.).

nim obredima značajna je apotropejsko-lustrativna magija i shvaćanje nedjeljivosti prirode i čovjeka, te potreba produžavanja i očuvanja života. Iste obredne karakteristike, s magijskim, ali i naglašenim društvenim karakterom, i to za razne obrede uključivanje drugog društveno-dobnog sloja, sežu u duboku prošlosti ljudskog društva, a geografskom rasprostranjenosti objedinjuju južnoslavenski prostor, pogotovo dinarski.⁷⁶ Đurđevdansko obredno branje *rašeljke*, koje se najduže održalo kod pravoslavnog stanovništva Cetinske krajine, osim magijskog kićenja kuća, ograda, staja, ima također i društvenu funkciju. U nekim selima ovog područja do sedmog decenija našeg stoljeća sačuvao se običaj da djevojke i momci u mrak uoči Đurđeva idu u šumu, gdje se po parovima razdvajaju, da bi se pred svitanje opet na rubu šume sastali i zajedno vratili u sela da svaki zelenilom okiti svoju kuću. Kako svaki od ovih godišnjih običaja ima polivalentnu obrednu funkciju,⁷⁷ u *branju lista* na Đurđevdan sadržan je važan društveni čin. Odvajanje djevojke s određenim momkom prva je javna obznana njene odluke da se za njega uda.

Tradicijska kultura saobraća simbolima, riječima ili ponašanjem. Stoga je ovom običaju pandan očito nešto stariji obred koji je, promjenom životnih uvjeta, razvojem socijalne kulture, morala i normi, bio osuđen na nestajanje. Obred *gonjanja*, nazvan po činjenici da mladić na paši *gonja* (lovi) *curu*, poznavala su Uništa, Gornji Bitelić, Cetina i Kosore. Neki kazivači srednje životne dobi, koji su bili sudionici tog obreda i njime obznani svoju odluku o sklapanju braka, sjećaju se da je pri prvom izgonu stoke na pašu nedaleko sela, kad su momci za curama došli na pasište da bi se gonjali, bilo starijih čobana koji nisu, kao oženjeni ljudi, sudjelovali u tome. Svaka je generacija rođena prije rata prošla kroz taj obred, koji, bez obzira na to da li je vezan uz izgon stoke ili uz Đurđevdan, označava prvi ozbiljan obred u nizu svadbenih običaja koji slijede, odnosno u nizu običajnih pokazatelja prijelaza u društveni razred oženjenih, bračnih ljudi i žena. To se očituje po tome što ni u *gonjanje*, ni u *branje lista* nije odlazila djevojka mlađa od dobi u kojoj je spremna i, po narodnom shvaćanju sposobna, za brak. Odstupalo se ponekad od pravila da mlađa sestra ne može u tome sudjelovati dok se starija ne uda, a opravdanje je bilo shvaćanje da se djevojka može gonjati dvije do tri godine, iako se od prvog gonjanja momak koji je bio s njom javno priznavao za njena budućeg muža. Ovi

---

⁷⁶ Naročite sličnosti su s prostorom Lištice, gdje se ivanjske vatre pale pred svakom kućom, dok je ovdje iskazano jedinstvo komšiluka koje je poteklo od jedne kuće. V. R. Kajmaković, str. 309—310; — Lubor Niederle, *Život staryh Slovanů*, II/1.

⁷⁷ Đurđevdan, kao centralni proljetni obred, sadrži i magijske simbolične radnje, koje se posljednjih decenija sve rjeđe provode. Tako je naročito kod pravoslavnog stanovništva dugo bilo u običaju ljuljanje na konopu (koji se sprema za potrebe rada oko stoke). Djeca se još ponegdje ljuljaju, a stariji su to radili da ih »krsta ne bole«. Valjanje u raži koja raste imalo je simpatičku magijsku funkciju, pa se vjerovalo da će i dijete tako rasti kao raž, a kićenje kuća drijenkom objašnjava se »da nemaš sâna«, jer čuk koji spava na drijenku malo spava, pa će i ljudima ostati više vremena za rad.

obredi za Jurjevo, uz svoje očite karakteristike pripadnosti stočarskoj kulturi, iskazuju i društvenu stratifikaciju te sredine, strogost društvenog ponašanja i običajnog reda, koji je, uza sve transformacije, do naših dana ostao u praksi ili sjećanju.⁷⁸

ŽIVOTNI OBİČAJI

a) *Porod*

Rađanje je najvažnije životno djelo žene, pogotovo u seoskim stočarskim sredinama, jer je produženje obitelji i roda, te je veći broj radno sposobnih članova neobično važan za pripadnike tog patrijarhalnog, tradicijskog društva. Svatko želi da s rađanjem bude *naoposum*, tj. da se rodi zdravo dijete. Sve do pred desetak godina cetinske su žene rađale u svojoj kući, a sada je pravilo da ih vode u bolnicu. Još uvijek nema izučene babice koja bi bila stacionirana u kojem od ovih sela, već su vezane uz bolničku službu u Kninu. Rodiljama su oduvijek pomagale njihove majke, udate sestre ili svekrve, a rjeđe se pozivala neka *umitna* (umješna) žena. Prema narodnom iskustvu žene su rađale »klečeci na goljoj slami pored vatre«, a hvatale se za stočić ili za noge žene koja joj pomaže. Iako kazivačice spominju svoju majku kao pomagačicu pri porodu, po broju konkretnih slučajeva čini se da je u većini poroda prisutna svekrva bila ona kojoj se roditelj hvatala za noge dok je rađala.⁷⁹ Također je u nekoliko slučajeva, kad su rađale na Dôcima na Dinari (dok su bili s ovcama preko ljetnih mjeseci), prvom djetetu svekar odrezao i zavezao pupak, što može imati simbolički karakter, jer su to bila muška djeca. Rađanje pored vatre, osim magijskog značenja same vatre, može biti značajno i s razloga što se pupak djetetu reže tek nakon što se ono pomokri na vatru. Žene su, međutim, veoma često rađale u polju, na poljskim radovima, prilikom odlaska u mlin da se samelje žito, kod ovaca ili goveda, jer ni trudnica nije bila oslobođena svakodnevnih radnih obaveza. Sama žena nije htjela ostaviti posao da je ukućani i njena okolina ne bi osuđivali, što bi bilo kobno za njen društveni ugled. Zbog takvog shvaćanja i vrednovanja žene prvenstveno kao radnice, roditelje su nerijetko nakon poroda završavale započeti posao, a veoma je rijetko koja ležala po 40 dana, za koje se smatralo da je nečista i nakon kojih se i danas mnoga žena svečano uvodi u crkvu. U donedavnim situacijama s lošim i gotovo nepostojećim prometnicama težak porod bio je ozbiljan problem, stoga su se poduzimale sve mjere da žena lakše rodi. Trebalo je (u Cetini) donijeti

⁷⁸ Vesna Culinović-Konstantinović, Položaj žene u Lovrićevo doba i danas, *Zbornik Cetinske krajine*, 1, Sinj 1979, str. 327—328. i bilj. 25.

⁷⁹ Sjećanja kazivača idu do početka ovog stoljeća ili decenij-dva u prošlo. Međutim, po dokumentima se također vidi da je i polovinom prošlog stoljeća ženu babila uglavnom spretnija žena, ali iz muževa roda. Tako npr. u Otišiću kod »Crcaviza det. Arambašić« i babica je jednog ili drugog prezimena. — HA Split, Matica rođenih od 1845—1863, knj. III, Ottissich. — U obitelji Vujasin većina je babica iz očeva roda, ali ima i majčina prezimena.

od muža *benevreke* (hlače), ponekad je (na Uništima) komšija pucao preko roditelje *do se oprusti* (rodi), ili se (u Kijevu) tražio »od vratra crkveni opasač od mise, pa su je opasali i tri puta oko komoštra vodili«, a molila se i slijedeća molitvica:

»Pita Isus majke svoje,
majko mila, 'di si bila?
Kod ženice mučenice,
'di se muško čedo rađa.
Daj mi, sine, ključe svoje
da izvadim kosti tvoje. Amen«

Također, ako posteljica iza poroda »ne ide normalno«, u Kninskoj krajini, pa i u dijelu ovih sela žene »daju ženi da puše u bocu«, nalazeći da je to najbolji način za pomoć.

Po svemu ovome, uz praktična pomaganja, pokušaje magijskog utjecanja na sretan porod, u prisutnosti svekrve i svekra, te u donošenju muževljevih hlača prepoznajemo važnost patrijarhalnog identificiranja djeteta kao novog pripadnika obitelji. Ti elementi nisu više toliko prepoznatljivi ni česti u tradicijskom ponašanju stanovnika Cetinske krajine, očito i zbog utjecaja kontakata s dalmatinskim područjem. Nastojanje da prvo dojenje novorođenčeta izvrši neka žena koja je već više puta rađala, proizlazi iz želje za imitativnim učinkom, kako bi i mlada majka imala više djece. Tabu vode⁸⁰ prati roditelju prvih nedjelja iza poroda, do uvoda u crkvu, nakon čega se za nju kao majku, ženu i člana obitelji nastavlja svakodnevni život.

Prema običaju u cijeloj Krajini majka roditelje, *baba*, prva dolazi u *babine* i uz raznu hranu (danas — kolače, tortu, *manistru* (tjesteninu), *divku* (za bijelu kavu), te obavezno kokoš) donosi kćeri *bešiku* (kolijevku), *robicu* za dijete, često i pokrivač, a ponekad dariva i zeta. Briga za djecu nalaže da se novorođenče ne iznosi iz kuće prvih nekoliko dana. Stoga (često baba s majčine strane i ujak) bez djeteta upisuju ime i odlaze svećeniku, koji im daje *zlamenje* — svetu vodu, *vodicu*, u kojoj se dijete *okupa* (ulije se u kupku ili poškropi dijete). Ovo magijsko-apatropejsko djelovanje vidi se i u običaju da kum *kovanim* novcem, koji baca u bešiku s djetetom, daruje kumče, dok je kuma obavezna da pokloni *aljinice* i pelenice, za što zauzvrat dobiva *bošču* (maramu). S promjenom situacije mijenja se i namjena dara, pa se danas kumčetu poklanja novac (banknote), a kuma dobiva maramice, jer marame više uglavnom ne nosi, pogotovo ako je iz grada. Sačuvao se, međutim, običaj da majka i ujak prijavljuju jedno ime djeteta, a drugo ime kazuju roditeljima ako žena uzastopno rađa, ili ako joj umiru djeca.

⁸⁰ Rodilja sve do uvođenja ne smije kvasiti ruke, njene sestre ili majka peru je tek svaki drugi dan, a ima sela gdje se ni to ne smije, dok dijete kupaju, odnosno peru *babe*. Poslije porodilju presvlače u »čistu košulju od žutice«, koje prije »vrti nad zapaljenom kukuruzovinom«, čime se postiže prastari magijski učinak očišćenja.

Pravo ime se ne otkriva »do dvadesete godine«, očito do godina zrelosti za brak, ali se i dalje upotrebljava ime koje se uobičajilo, kao naprimjer — *Anica* a upisano ime je *Ružica*. Ovo zavaravanje zlih sila primjenjuje se i sada. Također se, za razliku od nekih nedalekih regija (kao što su Poljica), gotovo nikada ne daje djetetu ime starijeg umrlog djeteta, a ako se to stjecajem okolnosti dogodi, onda ga zovu varijacijom datog imena.

Također se iz analize imena u okvirima niza obitelji vidi da nije dominantno davanje unucima djedova i babina imena s očeve strane, barem ne do šezdesetih godina našeg stoljeća.⁸¹ Specifično je također za Cetinsku krajinu da nikada krsni kumovi nisu i vjenčani, pa se stoga vjerojatno u maticama od starine nalaze razna prezimena, ali uglavnom iz kruga sela ili rjeđe susjednih sela. Kumstvo se, kao i na cijelom dinarskom području, poštuje kao srodstvo, pa se do najnovijeg vremena zna da se ni kumovska djeca ne smiju uzimati.

b) Sklapanje braka

Do šezdesetih godina sela Cetinske krajine bila su tradicijski pretežno endogamna, dok su zaseoci-komšiluci bili egzogamne jezgre (tabla 2). Preciznom analizom bračnih veza ustanovili smo nešto češće povezivanje određenih rodova (komšiluka) unutar sela, kao i među raznim selima, što je, kako smo vidjeli, rezultat društvenog povezivanja, sistema useljavanja i naseljavanja, te društvenog razvoja i grananja rodova, kao i svijesti o porijeklu iz iste regije, odnosno posljednjeg obitavališta. Tako na Uništima češće nalazimo bračne veze između Galiota i Samardžija, Grizelja i Petkovića, Maljkovića i Kovačevića, Utržena i Kovačevića (oba u Donjem selu), Galiota i Petkovića. Međutim, bračnih veza nema između Petkovića i Utržena jer ih vežu kumovske veze. Svaka uništanska porodica u sadanjoj i prethodnim generacijama ima miješane brakove, katolika i pravoslavnih. Isto su tako, uglavnom bez obzira na vjeru, Uništani bračnim vezama povezani s okolnim selima, ponajviše s Cetinom, zatim Kijevo, Civljanima, a nešto manje s drugim cetinskim selima. Karakteristična je također endogamnost Kijevo, u kojemu najčešće bračne veze postoje među svim komšilucima unutar sela, ali tu zatvorenost već od prošlog stoljeća relativnom čine brakovi s djevojkama ili momcima iz Uništa i Civljana, nešto rjeđe iz Polače i Cetine, ali i s pokojom bračnom vezom s Podosojem i Kosorima. Po tome se čini da Kijevo, Uništa i Cetina sačinjavaju primarnu zonu društvenih kontakata, dok se od druge polovine prošlog stoljeća ti kontakti naglo proširuju, ne samo na okolnja sela donjeg dijela cetinskog bazena, već i na dalje relacije. Povećano komuniciranje, do kojeg dolazi razvojem prometnica, odlaskom na privremene (poljske) radove, ponajviše u Slavoniju i Srijem, te specijalno odlazak Uništana za nosače u Beograd u vremenu između dva rata, unijelo je, kao nekad davno migracijska

⁸¹ V. bilj. 34, 44, 52, kao i: Anagrafi sela Maovice, te Anagraf sela Kijevo u župnom uredu Kijevo. Stanje duša Kukor-Podosoje u Mjesnom uredu Vrlika.

strujanja, svijest o korisnosti kontakata na većim relacijama. Ta sekundarna zona društvenog komuniciranja rezultirala je, nakon određene godine, u drugoj polovini našeg stoljeća, brakovima u drugim područjima i ponovnim iseljavanjima na prostore pogodnije za život. Specijalno Uništa uspostavljala su bračne veze s Livnom, Grahovom, *Bajinom Lukom* (Banjalukom), Peuljama i drugim bosanskim predjelima, a Cetina i druga sela znatno manje. Kijevljani su sklapali brakove s mladima u selima prema Kninu i Vrlici (Civljane, Podosoje, itd.). Vrlika, odnosno Kosore, Vinalić, Civljane i Podosoje prema svom geografskom položaju lakše su komunicirali i međusobno i s okolnim selima niz Cetinu, pa i njihove bračne veze pokazuju relativno podjednaku povezanost s Ježevićem, Garjakom i Koljanima (prije raseljavanja i punjenja Peručkog jezera), Otišićem, ali i s Maovicama, pa i udaljenijim Štikovom. Kao što se u prošlim stoljećima očituje rastresito naseljavanje raznih rodova na ovom području, ili mikropomjeranja pojedinih rodova na prostoru sjeverno i južno od Vrlike, tako i bračne veze ukazuju na nešto čvršće društvene, pa time i tazbinske odnose unutar tih dijelova Cetinske krajine. Dok se, općenito uzevši, endogamnost ovih sela nije bitno narušavala egzogamnim bračnim vezama kroz sva prošla vremena, od šezdesetih godina nagli ekonomski razvoj mijenja i društvenu i bračnu povezanost. Kako se brak sklapa u mjestu nevjeste, to smo promjene proanalizirali po brakovima Kijevljana, koji već polovinom našeg stoljeća pokazuju otvaranje stanovništva prema okolini.

Kijevo: God. vjenčanja, brak sklopljen u Kijevu, drugdje

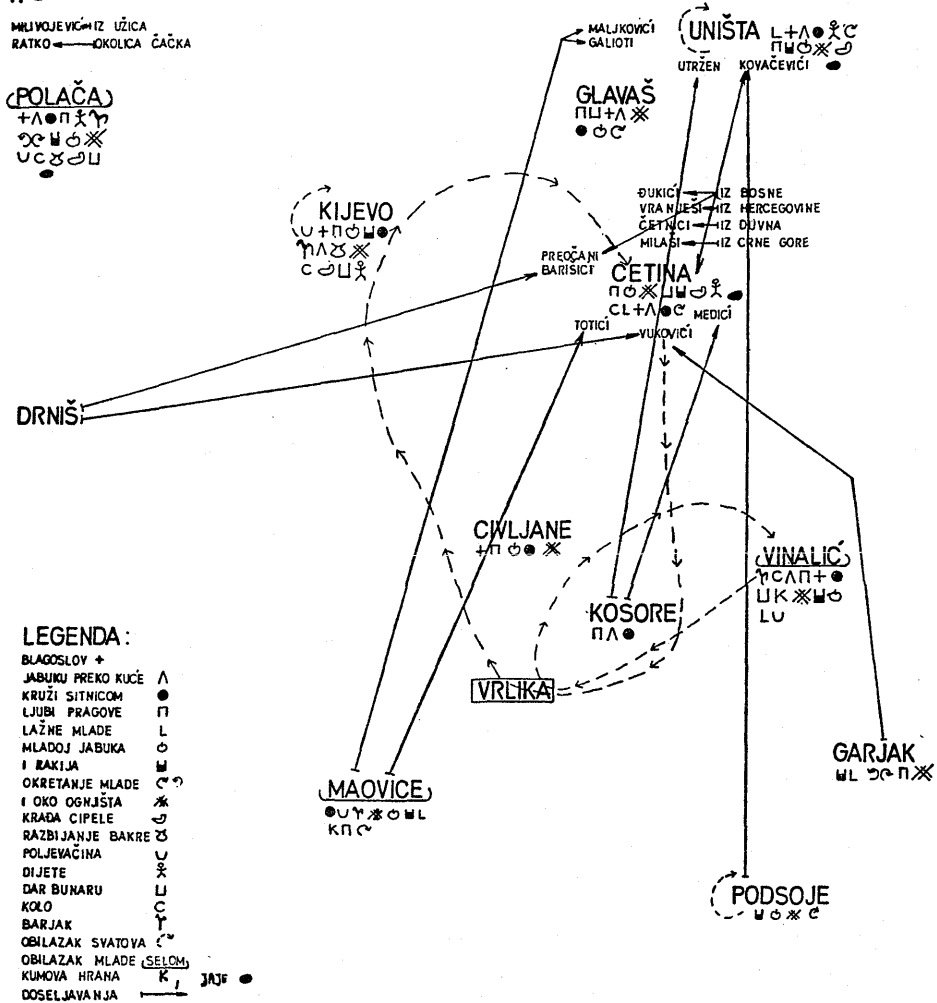
1960.	. . . . .	17	. . .	17
1961.	. . . . .	4	. . .	1
1962.	. . . . .	5	. . .	10
1963.	. . . . .	7	. . .	12
1964.	. . . . .	14	. . .	21
1965.	. . . . .	9	. . .	21
1966.	. . . . .	9	. . .	26

U 7 godina sklopljeno je 65 brakova u Kijevu i 108 izvan njega. Tendencija sklapanja brakova u Kijevu naprama sklopljenima izvan sela pokazuje ujednačenost sve do polovine osmog decenija. To uvjetuje običaj da se mladi Kijevljani, iseljeni ili na školovanje, dolaze vjenčati u rodno selo ili bar tu u krugu roda i komšija proslavljaju *pir*. Takva je težnja i među iseljenicima drugih Cetinskih sela, koja još njeguju i običaj da na *gozbu* (slavlje) treba da dođe bar jedan član (obično muški) iz svake *komšijske kuće*.

Društveno priznavanje braka u cetinskim selima veoma je sačuvalo svoju snagu, što se osim spomenutih običaja očituje također i u održavanju brojnih elemenata tradicijske svadbe. Raspored svadbenih elemenata, i kad više nije očuvan u cjelovitom sklopu tradicijskog obreda, ukazuje na očuvanost dinarskih tradicijskih značajki, ali njihovo posto-

janje u doba ispitivanja, u posljednjih deset godina, veoma je različito. Kompletniji je sklop očuvan u donedavna zabitijim selima, koja su dosada u ritualu svadbe prakticirala niz elemenata istog značenja (tabla 5). U sklapanju braka *na lipe*, pir se održava u obje kuće, ali pripreme i obredi počinju gotovo odmah iza *zagledanja* momka i cure u kolu ili na derneku, a danas i u svakoj drugoj prilici. Još se drži *red* da momak dolazi djevojci na prelo, najprije s društvom, a onda sam. Dok je još desetak godina poslije rata svekar, stric ili stariji brat odnosno rođak mladoženje obavezno dolazio u prošnju djevojke, sada se to još poštuje uglavnom više kao dogovor za svadbu i svatove nego kao formalno pitanje suglasnosti za brak. Svatovi po djevojku dolaze uveče,

T. 5

a tokom idućeg jutra obavlja se civilno i crkveno vjenčanje, odakle mladu odvođe u novi dom.

Glavni moment javnog ugovaranja braka jest kad djevojka, nakon što uzima *jabuku* i *novac* od svekra, prihvaća čašu i ispija malo *rakije*. Iako je obred nazvan — *prsten*, kupovanje prstena je neobavezna popratna radnja. Važan je susret najužih članova dviju porodica i odgovor mlade na pitanje budućeg svekra: Ko se prima ove jabuke? — Bog pa ja! Takav odgovor daje i mladoženja prilikom izvoda mlade na pitanje tasta, *dida* odnosno *đeda*. Svatovi uvijek, i pravoslavni i katolički, imaju *barjak*, na kojemu su *marame*, *čarape*, *torba*, *ručnici*, a u Kijevu, Cetini, Polači, Vinaliću i Maovicama objese u djevojačkoj kući i *kokoš* ili pijetla. U svim selima mladenci *pitaju blagoslov*, odnosno *oprost* od mladinih roditelja, a *lažne mlade* izvode Uništani, te u Cetini, Vinaliću, Maovicama i Garjaku, kao obrambeno-magijski čin. *Krađa cipele* gubi se pomalo iz običaja, a ponegdje se izvodi dvostruko, u obje kuće kao zabava, iako djever, kao mladoženjin glavni svat i čuvar mlade, mora plaćati za cipelu. Mladenke su već desetak godina redovno u bjelini, modernog kroja, uvijek sa *šeširom*, koji očito dobro zamjenjuje nekadanju djevojačku kapicu. Moderna odjeća mladenaca i svatova s pokrivalom glave odgovara nesvjesnu održanju tabua kose i shvaćanja da su dinarski svatovi gospoda koja se tek po izvodu mlade mogu titulirati svojim svatovskim častima. Cetinjani sve donedavna nisu na pir doveli žene, nego je samo *jenga*, tj. *zaova* (muževa sestra), imala dužnost da s djeverom čuva mladu. Osim zajedničkog svečanog jela u nevjestinoj kući, kad odvođe mladu, kad je (*kum*, *djever* ili *svekar*) preuzmu i plate *izvodačinu* njenu bratu, još se samo u Kijevu i Polači razbijao *krčag* (glineni) i mlađa sestra je tim činom *skočila na policu*, tj. postala udavača. Do rata su momci iz komšiluka ili sela (Kijevo, Uništa) zaustavljali svatove na putu za vjenčanje da im plate što im odvođe djevojku. Ta neke vrste kazna za napuštanje društvene grupe održavala se i nestala s običajem da svatovi vode mladu na konju. U to vrijeme (između dva rata) bilo je slučajeva da iz svog doma mlada odlazi pokrivena lica, a konj je bio okićen specijalnim *oglavom za svadbu*, na kojemu je bilo crvene čoje i tri ogledalca (sl. 17). Mlada je sa sobom nosila atribut svoga rada — *preslicu s vretenom* zataknutim za *vunu* koja je bila omotana *uzicom* od crvene i plave boje. Tada je na glavi mladenke obavezno bila kapica s paunovim perom. Iako cijela Cetinska krajina zna točno kako svadbeni ritual mora teći, velika većina žena dovedena je bez svatova, tj. stupila je u brak reduciranom svadbom.

Do drugog svjetskog rata gotovo redovno je najvažnija bila riječ roditelja. Patrijarhalnom autoritetu oca, u slučaju neslaganja s njegovim izborom, mladi su se stoljećima suprotstavljali. Borbu za ostvarenje svojih želja mladi su vodili još u Fortisovo i Lovrićevo doba, jer i oni početkom 18. stoljeća govore o odvođenju djevojaka bez prošnje kao o gotovo redovnom načinu sklapanja braka. Dva oblika ove tipično dinarske stočarske tradicije — *odvođenje djevojke protiv volje njenih* i *nedogovoreno odvođenje djevojke* koja u načelu nije protiv toga bra-

ka,⁸² zadržalo se do naših dana, i to u frekvenciji koja dokazuje dominantnost takvih postupaka kod katoličkog i pravoslavnog stanovništva. Katolička crkva je ipak do ovog stoljeća uspjela uvesti disciplinu u obred zasnivanja bračnog života, pa se sada, pogotovo u Kijevu, sjećaju da je u takvim slučajevima zvono *brecalo* kao za mrtvim. Kako srednja generacija ljudi i danas želi zadržati svoj društveni i porodični autoritet, mladi i sada na prošnji, tj. prstenu, prijete da će ocu *ostavit ogleдалo u bunaru* (tj. utopiti se), odnosno da će mladić, ako mu ne daju djevojku, uzet — *nju za ruku i kroz prozor!* Odvođenje djevojke s njenim pristankom bilo je i u prošlosti ove Krajine najčešći način sklapanja braka, a danas je već svakodnevna pojava, koja se provodi i bez protivljenja djevojičinih roditelja.⁸³

Kod svadbe prošnjom i kod odvođenja pir se obavezno provodi u kući mladoženje, svakako zavisno o njegovoj ekonomskoj moći. Mlada pri ulasku u svoj novi dom vrši i sada još neke običajne radnje, kao: ljubi *pragove*, lijevi i desni (dovratak), baca jednu ili više jabuka (ponekad i djever s njom) preko krova kuće, prima iz ruku svekrve *sitnicu* (sito), *kruži* njime tri puta i preko glave baca (djeci) smokve, orahe, lješnjake, kocke šećera ili bombone. Primanje muškog ili ženskog djeteta u naručaj čini se da je noviji običaj u ovim selima. Zabilježili smo ga samo u Polači, Kijevu, Uništima i Cetini, gdje se starije žene nisu sjećale tog elementa na svome piru. Danas se, međutim, sve više zaboravlja *poljevačina*, koja se provodi samo u udaljenijim selima i zaseocima, s glavnim ciljem sakupljanja novca za vodu. Isto tako se mlada više ne vodi *na oposum* (pravoslavni zdesna nalijevo, kako se sije, a katolici *za suncem*, tj. slijeva nadesno) oko ognjišta, iako je to bio jedan od glavnih obrednih elemenata po dolasku mlade u kuću. Ognjišta više nisu u sastavu nastambe, pa više nema ni postavljanja jabuke na *prijeklad*, ali se još katkada pročarka žar u peći. U pozdravu mlade — »Dobar veće kućo moja i majko (ili nako) moja!«, odnosno izgovaranjem želje: »Sreća u kuću, nesreća iz kuće!« mlada se deklarirala kao novi pripadnik obitelji. Svekrva, koja je vodila snaju oko ognjišta, odgovara na pozdrav kući, obično sa: »Bog dâ dobro, snašo moja!« Arhaičnosti ovog ponašanja sačuvana je i u običaju da svatovi s mladom ne idu kući onim putom kojim su krenuli po nju. Iako takvo ponašanje

---

⁸² Vesna Čulinović-Konstantinović, Pregled istraživanja tradicionalnih oblika pribavljanja nevjeste — otmica i varijante njenih oblika u naroda Jugoslavije, *Ljetopis JAZU*, 73, Zagreb 1969, str. 445—458; — Ista, Položaj žene . . . , v. bilj. 78.

⁸³ Stariji kazivači ispričali su dva slučaja, da je momak (navodno početkom ovog stoljeća) odveo djevojku s njenim pristankom na blagdan (Božić), a svećenik ih je kleo, te su oboje u oba slučaja umrli, jedni su se utopili, a druge je ubio grom. Dok se 1981. godine vršilo ispitivanje na Uništima, *ukrala* se starija kćerka iz Gornjeg sela. Dok smo ispitivali, začula su se tri pucnja i automobilska truba na cesti za Kijevu. Djevojka je s dogovorom odvedena i iz kuće muža udala se, tj. vjenčala za slijedeći Božić. Na isti način u naredne dvije godine, također dok smo bili u selu, udale su se dvije djevojke (u Otišić i Cetinu), pir je napravljen odmah, njeni su išli idućeg dana autom da vide gdje je mlada.

proizlazi iz straha od uroka i brige da pogotovo mladoženja ne *nagazi* na čari, pa on ponekad od mladenke izlazi kroz prozor, ili s kojim članom svatova ide iza svih, ili drugim putom (Kijevo, Cetina, Uništa), takvo kruženje ima i drugo značenje — veći dio društvene grupe upoznaje mladu kao svog novog člana i ujedno, čašćenjem usput, koje nije obavezno, prima na znanje njen novi status žene.⁸⁴ U Cetinskoj krajini postoje tri vrste magijskog kruženja s mladom nevjestom. Prvo i najstarije je okretanje mlade *na oposum*, koje izvodi svekrva, ali isto značenje ima i kad svekrva vodi mladu 3 puta oko ognjišta, ili joj »pokazuje sobu gdje će od sada živjeti«. To se okretanje nevjeste u samoj kući, odnosno kruženje oko predmeta koji ima značajnu simboliku za njen budući život — ognjište, stol, krevet — zaboravlja, ali se u pojedinim slučajevima nadomješta svekrvinim ili djeverovim vođenjem nevjeste oko kuće (navodno da joj se pokaže imanje). Najjače je ostalo u praksi vođenje mlade zajedno sasvatovima po komšiluku, tj. oko njega, i to u tradicijskim smjerovima (*za suncem* ili obratno), kao što smo ustanovili u Kijevu, Podosoju, Uništima. Srodan tradicijski element u Polaći, Kijevu, Maovicama, Podosoju i Vinaliću održava se odmah sutradan po svadbi, a to je upoznavanje nevjeste s rodom i komšijama u čiju je životnu sredinu došla. Rekli smo da kum ima izuzetno društveno značenje, pa je stoga njegova uloga u svadbi također naglašena. Kum je obavezan da donese određenu hranu, koja se jede zasebno (obično na početku ili na kraju gozbe) kao *kumovska večera*. Ponegdje (Glavaš) kum prvo jutro rano dolazi i čestita mladencima. U sklopu cetinske svadbe — *pira* svugdje se prakticira čin presvlačenja mlade u odjeću žene odmah po njenu ulasku u muževu kuću, nakon što je obavila naprijed spomenute običajne radnje. Mladu presvlači *jenga* u zasebnoj prostoriji, uz pomoć žena iz obitelji. Najvažnije obilježje žene još do pred desetak godina bila je promjena frizure — pletenice preko čela, stavljanje *kovrljaka* i preko tog umetka bijele *okruge* (marame).

Zâova i *diver* i danas izvode mladu ženu, koja presvlači uglavnom moderno odijelo, ali skidanje šešira s glave također označava njen prijelaz u status žene, a ponegdje joj se privremeno stavlja i okrug na glavu.⁸⁵ No to sve više izlazi iz običaja jer se pir sve češće slavi u društvenom Domu, kao što je to od 1981. godine na Uništima. Sada dovode nevjestu u mladoženjin dom, gdje se obave reducirane običajne radnje, a nakon toga svatovi s ukućanima, a sve češće i s njenima, odlaze da piruju u Domu.

Iako se mnogo običajnih elemenata izgubilo iz prakse i sjećanja, gotovo sve što je očuvano karakterizira *dinarsku* svadbenu tradiciju. Na

⁸⁴ Prometnice i geografski položaj Vinalića i Cetine omogućuju svatovima da se s vjenčanja u Vrlici vraćaju drugim putom u smjeru putanje sunca, što u drugim selima još nije zabilježeno (v. tablu 5).

⁸⁵ I kad se mlada *ukrade*, muževa sestra joj odmah donosi *sadak*, *'aljinu*, *kovrljak*, *pregaču* i *pâs*, te joj pomaže da se presvuče. Dosada u cijeloj Krajini žene srednje životne dobi, pa i dio mlađih, nose *sadak*, koji stavljaју i na haljine modernog, gradskog kroja. Obrazloženje za čuvanje ove oznake udate žene jest da je praktičan i *grije leđa*.

ovom prostoru prikazani migracijski procesi i povijesne situacije uvjetovali su miješanje običajnih elemenata, koji su u istočnijim dinarskim područjima zabilježeni kao karakteristika hrvatskog, odnosno srpskog stanovništva. Ovdje, naprimjer, izvođenje lažne mlade nije karakteristika etničke sredine, kao što to nije ni niz drugih zajedničkih elemenata običaja.

Težnja za specifikacijom ponašanja, odnosno izgrađivanjem svog specifikuma za razliku od onoga *drugoga*, možda je u osnovi etničkih razlika u običajima na drugim prostorima koji su imali drugačiji povijesni i kulturni, pa i ekonomski razvoj. U Cetinskoj krajini ni okretanje *na oposum* nije dosljedno različito kod Hrvata i Srba, jer se npr. pravljene magijskog kruga sa svatovima i obilazak po komšiluku jednako izvode, uglavnom u smjeru kazaljke na satu. Društveni i geografski uvjeti regulirali su životna ponašanja na najfunkcionalniji način. Tako naprimjer poznato i donedavno provođeno darivanje vode, bunara, koje je mlada, uglavnom sa zaovom, obavljala prvo jutro, te odlazeći s vode ostavljala za »putnika namjernika« — jabuku, komad mesa, kruha, provodi se bez razlike, ali samo u selima gdje je postojao zajednički bunar. Maovice, naprimjer, to nisu imale jer se po vodu išlo u Vrliku, tamo se pralo i valjalo sukno, a put do tamo i natrag do Maovica zahtijevao je znatan dio dana. Stoga se i *poljevačina* različito održavala u sklopu svadbe, pogotovo što je bilo i drugih momenata u kojima se novcem darivalo mladu. Siromaštvo je motiviralo na traženje bogatije žene, pa se to iskazuje i kroz pjesmu:

- Što ćeš, Bože, od mene sirote,
daj mi malu koja nosi dote!, ili
- Prevari se dragi pa mi kaza
da ga majka ženi rad' miraza!.

Djevojke su također maštale:

- Da je kuća Šimunova!   *(bili su bogati)*
- Da je zvonce Maljkovića!   *(imali ovaca)*
- Da je momče Petkovića!   *(Uništa)*

Usprkos biranju, brak je po narodnom shvaćanju bio oblik normalnog življenja, te se stoga nastojalo udati svaku kćerku. Međutim, i u prošlosti je bilo dosta slučajeva da se nisu ženili svi muškarci u kući, a ostajali su u zajedničkom domaćinstvu. Produženje života obitelji nastojalo se osigurati plodnošću mladih supružnika, pomoću raznih magijskih postupaka. Jedan oblik zaštite mladoženje i mlade jest, kako smo vidjeli, kretanje u zamišljenom magijskom krugu od kuće mladoženjine do nevjestine i natrag. Druga je vrsta postupaka ušivanje češnja češnjaka ili komadića *pipsovine* (tise) u nevjestinu odjeću, stavljanje kovanog novca u desnu obuću mladenaca, ali i običaj koji smo zabilježili samo u Polači, Uništima i Cetini. Kao što *baba* i *did* (ženini roditelji) prema običaju pozivaju *zeta* u prvu posjetu na ručak za drugi

dan Božića, tako baba za prvi Uskrs *nasađuje zeta*, tj. nosi mu na dar kuhana i obojena, ali i nekuhana jaja. Neke to rade sve dok im se ne uda i druga kćerka, a neke nose zetu veliku količinu jaja. To je manje raširen, ali poznat oblik magijskog djelovanja simpatičkom magijom, po analogiji plodnosti jaja i prijelaza tog svojstva na zeta i kćer.

OBITELJ — PORODICA

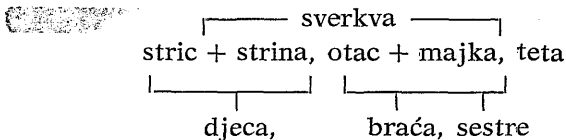
Od vremena doseljavanja do našeg doba nije se bitno promijenila struktura obiteljskog života u selima Cetinske krajine. Najveće promjene dešavale su se pred oko četiri stotine godina, kad su migracijska strujanja i njihova nužnost razbila obiteljske cjeline u zapadnim hercegovačko-bosanskim krajevima. Ovaj prostor bio je pretežno naseljen mlađim stanovništvom, koje je tu počinjalo život, stvaralo porodicu i bilo osnova kasnijem razvoju rodovskih grana. Mozaik stanovništva i stalne opasnosti, povremena ponovna mijenjanja životnog mjesta i okoline već jednom prekinutu tradiciju nisu mogli ponovno uspostaviti. Nastao je novi običaj — *diobe* nakon očeve smrti. To je značilo stalno atomiziranje porodice, koje je potjecalo iz prilika koje su podržavale naviku da se živi u manjem obiteljskom krugu. I naši kazivači i stari opisivači života smatrali su porodicu s oko 25 članova velikom.

Velike porodice, s oko četrdeset članova, bile su zaista rijetkost, ne samo na ovom području već i u cijelom dalmatinskom zaleđu. Njih se uočavalo upravo zato što nisu bile pravilo.⁸⁶ Analize starih venecijanskih popisa pokazuju da je prosječna porodica dalmatinskog zaleđa imala 8—10 članova, uključujući starce i djecu. To su bile porodice s prosječno dva bračna nukleusa, uglavnom u dvije generacije, s djecom. Takva situacija održavala se kroz sva razdoblja i do polovine našeg stoljeća nije se bitno izmijenila (tabla 6). Podaci govore da ni prosječan broj djece nije bio velik — u prošlosti oko 5, a u našem stoljeću još manje. Na prijelazu stoljeća samo u dva sela ove Krajine porodice su bile veće, dok su ostale imale zaista mali broj članova, tako: Cetina — 3,9; Civljane — 6,6; Koljane — 6,4; Kosore — 5,9; Maovice — 16,4; Podosoje — 19,6; Štikovo — 5,8; Vinalić — 5,7 i Vrlika — 3,5 članova kuće.⁸⁷ Iako su stanovnici živjeli patrijarhalnim životom, ove obitelji nisu mogle imati sistem zadružne porodice, već i stoga što brojem i strukturom to nisu bile. Tek u ponekoj kraćoj vremenskoj fazi, kad su sinovi odrasli i oženili se, obitelj je mogla funkcionirati na zadružnim principima, što je moglo potrajati nešto duže od jednog decenija. Po očevoj smrti redovno su se dijelili, uglavnom sporazumno, *poždrebali* se, a u protivnom glavar sela i ugledni ljudi podijelili bi zadrugu, koja bi prihvaćala njihove presude. Kako brojne obitelji diobom nisu mogle od-

⁸⁶ V. bilj. 70. Obitelj Martina Molača u Kijevu g. 1899. brojali je 41 *čeljade*.

⁸⁷ Nadbiskupski arhiv Split, Protovocco curia Vescovile di Spalato, Status Personalis et Localis, 1900. Za podatke zahvaljujem prof. Kovačiću, voditelju nadbiskupskog arhiva.

mah samostalno radno funkcionirati, rad u zajam, moba i pomoć bili su nužni oblici međusobne suradnje. U tome su se bar jednu generaciju zajednički koristile ispaše, šume, guvna, pa i dvorišta, bunari, te alat za obradu zemlje.⁸⁸ Prema običajima najmlađi brat ostajao bi na starom ognjištu, ali stari roditelji su često razdvajani radi lakše brige o njima, pa bi otac išao s najstarijim sinom a majka s mlađim sinom. Iako je u diobama po zakonu i sestra, tj. žena, dobivala svoj dio nekretina, po običajnom pravu one to nisu mogle ostvariti, pa se i sada događa da se odriču zemlje i kuće u korist braće. Na taj se način zemlja manje usitnjavala. Tendencija za zajedničkim životom bilo je usprkos običaju dijeljenja, pa je pred rat, 1941. g. u Kijevu, u Teskerama, bila zajednica s 23 čeljadi, a godine 1963. u Jurićima su bila 24 člana pred diobu. Diobe su se obično vršile s *prolića*, kad se *pretrpa vamilija*. Pravilo je bilo da se godinu-dvije ili neposredno iza smrti oca dijele, pa je struktura otprilike bila

Prva dioba često nije konačna ni potpuna. Mlađa, neoženjena braća, ili češće sestre, ostaju s jednim od braće ili s majkom, pa se ni očevina ne podijeli uvijek potpuno, već se hrana, blago, novac ima zasebno, a u drugome se potpomažu dok svi ne budu sposobni za samostalan život. Netrpeljivosti su u prošlosti morale biti svedene na minimum, ne samo zbog stalnih ratova i nemira nego i zbog kontrole vlasti. Zajednica u diobi nije davala ništa udavači koja se udaje tek poslije diobe. Zemlja se *dilila na ždrib* — tko izvuče najdužu šibicu bira prvi. Na *braću* se dijelila hrana, što je značilo da je svaki član porodice, i dijete također, dobio svoj jednaki dio, ali trudnici se nije davalo ništa više. Ovce su se dijelile također *na braću*, s tim da se podjednaka vrijednost procjenjivala i u novcu kako bi se jednako namirili svi dijelovi kuće.

Patrijarhalna disciplina života u zajednici nije omogućavala individualne prednosti, već pokoravanje zajedničkom interesu. Stoga je hijerarhija autoriteta morala funkcionirati u obiteljskim okvirima jednako kao i u seoskoj društvenoj zajednici. U okviru obitelji provodili su se mnogi praznici, od kojih je najvažniji bio Božić. Na taj dan svi članovi trebali su da budu zajedno, no imperativi života nadjačavali su običajne norme. Tako je dio porodice koji je boravio dio godine s ovcama s vremenom prestao dolaziti u selo i počeo samostalno proslavljati blagdane. Stalno razdvojen život na dva lokaliteta s kojih se nije moglo brzo stupiti u kontakt doveo je do uspostavljanja dvojice domaćina.

Svaki je od njih nastavljaio provoditi Božićne obrede na stari način. Rat je uglavnom prekinuo tradiciju, pa je iz običaja već nestalo uno-

⁸⁸ Terenska saznanja, te podaci u Arhivu mapa HA Splita, Katastri.

šenje slame (sl. 18), a dva badnjaka su, zavisno o novoj situaciji i nestanku ognjišta, reducirana na veličinu koja se može staviti u peć (sl. 19). Cijela Cetinska krajina je imala dva badnjaka, a Bitelić i neka sela južnije uz Cetinu stavljala su na ognjište tri badnjaka. Za vrijeme unošenja badnjaka domaćica je posipala žitom iz varičaka u kojemu su zataknute tri svijeće, koje nakon paljenja badnjaka domaćin pali na stolu, na kojem treba da je zdjela s hranom (posnom), kruh, ulje, voda i neko piće (sl. 19). Cijela porodica zajedno večera, nakon čega je u Uništima običaj da svi »izlaze na Obalu«, ali u kući ostaje bar jedan najstariji član. Na Božić ujutro ponovo se svi sreću na Obali i čestitaju jedni drugima. Položaja ne pamte ni katolici ni pravoslavni, funkciju čestitara ima ovdje otac ili djed, tj. onaj tko unosi slamu. Slama se stavljala pod stol, a četvrti dan se iznosila na guvno, na njivu ili pod blago, kojem se (naročito svinjama) daju i mrvice sa stola. Na Uništima se sjećaju da je na Banje večer »nosio tamjan u ovce i goveda« gazda, uz pogaču i vino, od čega se malo dalo ovcama.

Za vrijeme večere i božićnog ručka gorile su sve tri svijeće — »poljska, čobanska i kućna svijeća«, a domaćin ih i sada gasi komadićem kruha umočenim u vino. Donedavna, prije gubljenja kompleksa božićnih obreda, koji nose jasnu karakteristiku stočarskog kulturnog sadržaja, taj se komadić kruha davao čobaninu da ga pojede ili ga je on davao ovnu zvončaru. Iz običaja su izišle čaroice, kao i običaj da domaćin »prvo sunca« na Mali Božić (Novu godinu) u štalu nosi *kolač sa pismom*, odnosno *šaranu pogaču* (*Salamonovim slovom* na tri mjesta, cik-cak linije ili petlje nacrtane viljuškom) u sredini koje je rupa (oko 5 x 5 cm), i stavlja je na desni rog volu predvodniku, pa ako je zbacila na *pismo*, značilo je to da će biti žensko tele. Iz cijelog kompleksa običaja koji se uglavnom još pamte, a manje u cijelosti izvode, vidljiva je uloga i značenje gotovo svakog člana porodice, ponajviše domaćina i domaćice. U okviru božićnog ciklusa u Cetinskoj krajini od davnina je običaj da mladi ugovaraju brak, pa ako postoje prepreke, momak na Badnjak dovodi mladu u svoj dom. Na Božić idu njegovi na mir, a red je da na Mladijence, četvrti dan Božića, dođu njeni roditelji noseći »orasa, bajama, jabuka, vina, rakije«, te se uspostavlja rodbinski odnos.

Surovost života, primitivna, naturalna privreda, stoljetna neimaština, kočili su razvoj ove sredine. Zato je samo disciplina osiguravala opstanak u grupi. O tome kako je mlada snaha držala luč dok je čeljad večerala, sada se samo priča, isto kao što se negira da je bilo vanbračne djece. Ta društvena sramota, prema patrijarhalnom moralu, kažnjavala se društvenom izolacijom, kako majke, tako i oca. Muškarac je napuštao rodnu sredinu, obitelj ga je bojkotirala, kao i okolina, jer se osramoćenje djevojke nije nikada uklapalo u patrijarhalni tradicijski moral.

Nevjenčana majka ostajala je pod teškim uvjetima u kući s kojim od oženjene braće, dijete je ostajalo s njom i postajalo čobanin, jer

se taj posao smatra najtežim. Takvi slučajevi događali su se i neposredno poslije drugog svjetskog rata. Dok se seksualne slobode, za koje su se smatrali takvi događaji, nisu dozvoljavale, život u nevjenčanom braku, i po nekoliko godina, tolerirao se kao pravi bračni odnos i u obiteljskoj zajednici i u selu. Čini se, dapače, da je brojnost takvih porodica nevjenčanih parova povećana krajem prošlog i u našem stoljeću, jer naprimjer u Otišiću od 1845. do 1840. godine od 169 rođene djece devetero je iz nevjenčanih porodica a 1 nezakonito, a u Kosorima je pedesetih godina 20. stoljeća od 135 djece 32 bilo od nevjenčanih bračnih parova.⁸⁹ Ta su djeca imala i u obitelji i u selu jednak društveni status. U posljednja dva do tri decenija gotovo u svakom selu ima poneki slučaj napuštanja djevojke u trudnoći, ali je obitelj sve dosada postupala po starim normama. Bojkot muškog mladog člana nije više tako drastičan kao nekada, ali on ipak napušta dom i selo. Međutim, danas i nevjenčana majka, ponekad ostavljajući svojoj obitelji dijete, odlazi iz sela u grad.

Različiti odnos između starije i mlađe generacije bračnih parova danas, u usporedbi sa stanjem u prvoj polovini stoljeća, veoma je uočljiv. Mlade snaše morale su često svekru prati noge i biti apsolutno poslušne svekrvi, ali nije bilo ni pjesama koje bi revolt mlade žene javno iskazivale. Poslije rata, međutim, iako je malo javnog razdora, na svakom prelu zapjeva pokoja mlada:

— Svekrvice, budi meni dobra,
steraću ti mekano do groba.
Steraću ti kupine i slame,
Samo da ti života nestane!,

ili:

— Svekrvice, nerođena majko,
sina 't volim a tebe nikako!

Rodbinska povezanost u Cetinskoj krajini veoma je dobra i čvrsta u usporedbi s drugim krajevima. Nalazimo da je to rezultat tradicijske komponente u diobama zadružnih porodica ovoga kraja, koje su se dijelile, konstantno kroz gotovo četiri stoljeća, zato što je bio takav običaj, prije nego što bi se međusobni odnosi članova poremetili do te mjere da bi bio nemoguć svaki kontakt među njima. Mirne diobe obitelji bile su pravilo, a i sporovi su se rješavali uglavnom posredovanjem seoskih uglednika. Dokaz takvom uobičajenom odnosu prema diobama jest suvremena rodbinska povezanost, koja se očituje i u mladim generacijama. Međusobna pomaganja, sprege, mobe, čak i kad su u pitanju mladi iseljeni u gradove (Split i Zagreb), redovna su pojava, pogotovo pri gradnji novih kuća. I u grad dolazi najbolji majstor iz obiteljskoga kruga, s drugim pomagačima, *rodijacima* i generacijskim prijateljima, da besplatno izgrade kuću ili vikendicu za svoga iseljenog člana. Briga o

⁸⁹ Matica rođenih za Otišić, 1845—1850, HAS, knj. III (Comune di Verlica); — Matica rođenih i Anagraf za Kosore (Vrlika), Matični ured Vrlika.

namještanju rođaka u poduzeću u gradu toliko je očita da je povezanost radnika u njihov srodnički odnos jedan od problema današnjeg poslovanja.

c) Smrt i pokop

U Cetinskoj krajini sačuvali su se neki arhaični elementi u običajima prigodom smrti i pokapanja. Od predznaka najizrazitije je pjevanje kokoši, koju se obavezno i danas kolje sjekirom, glava joj se baca daleko a meso jede, jer je — svojoj glavi pjevala. Osim religijskih simbola, svete vode i paljenja svijeće, uz umirućeg se u tu vodu umaće »od rastovine mala grančica — klekova« uz molitvu. Mrtvaca se, kao i drugdje, po noći čuva, naročito da ga mačka ne preskoči kako se ne bi povukodlačio. U kući umrloga ne pali se vatra, pa se u susjedstvu *peče kafa* za rođake i prijatelje koji ga čuvaju, a časti se i rakijom.

U selima gdje nema grobara grob kopaju rođaci, braća od strica i bliža rodbina, koje za vrijeme rada časte rakijom. To se radi na dan smrti ili na sam dan sahrane. Najbliži muški rod iznosi mrtvoga iz kuće. Do pred dvadeset godina u ovim selima još se pokapalo bez *kapsla*. Mrtvaca su umotali u platno i omatali njegovim *pâsom*, a nosili su ga na *kôcima*. Danas se mrtav čovjek obavezno (ako je bio vjernik) nosi (Cetina, Civljani) u crkvu, pa odanle na groblje. Na tom putu obavezno se bar na jednome mjestu (Civljani — prije izlaska na asfalt) *počiva* ili *odmara*, stavljajući sanduk s mrtvacem na kamenje ili na samu zemlju. U Cetini se opijelo vrši ispred ulaza u nekadanju crkvu Sv. Spasa, dok se Uništani kao i poneki u drugim selima pokapaju bez crkvenog obreda, ali prije spuštanja u raku, mrtvoga ponesu oko groba, i to pravoslavni u smjeru zdesna nalijevo, a katolici *prema suncu*. Spuštajući lijes u grobnu jamu, lagano se lupne o strane prema glavi i nogama, a oko kovčega i na njega, po starom običaju, stavljaju se kamene ploče, kao i na drugim dinarskim prostorima. U sanduk se danas još stavlja samo poneki simbolični predmet, lula ili što drugo pokojnikovo, ali se drugi dan nakon pokopa nose jabuke, litra rakije i ako je bio pušač — kutija cigareta i šibice. Sve osim jabuka je za onoga tko naiđe, da za dušu umrloga popije gutljaj rakije i zapuši. Cigarete su novija pojava uz rakiju i jabuke, kao i narandže, koje se stavljaju i pokapaju na sanduku, uz smilje, pogotovo za mlađeg pokojnika. *Sedmina* ili *sedmana* samo nazivom ukazuje na stari običaj okupljanja u kući umrloga nakon sedam dana. Može se obavljati i odmah nakon pogreba. Na sedmanu se pozivaju isključivo muškarci — rođaci, bliži komšije i prijatelji, a samo iznimno prisutne su i žene. Žene ne sjedaju za stol, već su u kuhinji, prostoriji s ognjištem, koje se još ne loži. Za tu priliku netko od komšija kolje brava, koji se prisutnima služi pred kućom.

Poslije pogreba ne pali se svijeća, ali sedmi dan po ukopu ili prvu nedjelju poslije mise žene odlaze na grob i na grobu žale. Običaj je da se, osim mrtvog dana, svega tri puta godišnje ide na groblje, i to o Božiću, Uskrsu i na Veliku Gospojinu. U sklop dinarske tradicije ide

običaj da se ruke peru poslije pokopa, a u daleku prošlost seže sjećanje da se »ako je slučajno tisan grob, kad se ranije nije sa'ranjivalo u škri-njama — glava se od starog mrtvaca daje glavi, a sitnarija uz noge«! Uz vjerovanja o vukodlaku koga se može usmrtniti samo glogovim kol-cem, ranije stavljanje odjeće mrtvoga u grob (dok se danas spaljuje), bacanje grude zemlje u grob, te obavezna *počivališta* govore o dugom održavanju starih običaja i vjerovanja na ovom području. Do danas se također održao običaj da se pokojnikovi najbliži ne briju »bar sedam dana«, a žene s dužom kosom zapinju je uz glavu da ne visi niz leđa. Danas se usto nosi crnina bar godinu dana, a do pred koji decenij dje-vojke i žene su okruglu (maramu) navlačile do očiju, a crna čobanska kabanica nosila se i preko ljeta s kukuljicom na glavi.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Svi izražaji života na području Cetinske krajine od vremena osman-lijskog gospodstva na tom prostoru pokazuju koliko su za kulturu ovog naroda bile dominantne stalne intenzivne ili sporadične migracije. Ti procesi konstantno su mijenjali populacijsku strukturu na tom podru-čju, stvarali i razvijali seoske društvene nukleuse, uvjetovali održa-vanje patrijarhalnog života i tradicijskog mentaliteta. U Cetinskoj kra-jini stječu se različite karakteristike dinarske socijalne kulture.⁹⁰ Tako konstatiramo čvrsti patrijarhat s karakteristikama liberalne demokra-cije u obiteljskom i društvenom životu sela. S tim je povezana apsolut-na patrilokalnost — članovi svatovske grupe iz roda i društvenog kruga mladoženje, domazetstvo kao izolirana pojava, brojna prezimena po očevu imenu ili začetniku roda, prijelaz mlade iza vjenčanja u dom muža — s izuzetkom u Civljanima i Maovicama, gdje se najprije vraća svojoj kući, te svugdje prakticirano presvlačenje mladenke u odjeću žene odmah po dolasku u novi dom, označavanje žene po muževu imenu (Milanuška i sl.), prihvaćanje redovnog osnovnog i srednjeg školovanja muške djece, ali nedozvoljavanje ženskoj deci nastavak školovanja.⁹¹ Patrijarhalne karakteristike do našeg doba osim navedenoga karakteri-zira odsutnost žena u maškarama za poklade (sve do našeg decenija), a najnovija je pojava masovna prisutnost žena u svadbi. Međutim, te-žak rad žene kompenziran je ovdje relativno dobrim društvenim ugle-

⁹⁰ V. radove Radmile Kajmaković, Vljajka Palavestre, Radmile Fabijanić, Đenane Buturović, Marija Petrića u Glasnicima Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N. S. Etnologija, i rukopise Folklornog arhiva Zemalj-skog muzeja u Sarajevu za zapadno hercegovačko i bosansko područje.

⁹¹ Obitelji naših radnika na privremenom radu u Njemačkoj, uz automo-bile kojima se dovoze i modernu garderobu koju šalju kući, ostali su vezani za svoje najuže životno područje. Naprimjer, sin takvog radnika završava srednju školu i zapošljava se, a da nije vidio osim Knina, Vrlike i Splita nije-dan grad. Žena je s mužem bila još u Zagrebu, a kćerka nikada do svoje osamnaeste godine nije bila ni u Splitu, dok je školu nakon osmoljetke mo-rala napustiti i — kao i druge u tim selima — tek je poslije udaje mogla nastaviti školovanje.

dom. U skladu s tim veoma se rano javlja toleriranje djevojačkog izbora muža. Dok je na ostalom dinarskom prostoru dominirala u prošlim stoljećima otmica djevojke protiv njene volje, na području Cetine toleriralo se odvođenje i odbjegavanje s dogovorom, nije bilo potjera, ali nije se ni na silu oteta djevojka više vraćala u svoj dom. Uz patrilokalnost, usmena predaja dokazuje i matrilokalnost još u doba doseljavanja, jer je naprimjer predak današnjih Kusonjića u Cetini s ujakom došao u ovaj kraj. Zamjetne su bračne veze iz roda ili komšiluka majke (majčinoga djevojačkog prezimena, a također je istaknuta uloga žene majke pri rađanju, pogotovo prvog unuka. Društveno oslobađanje žene započelo je, čini se, još u 18. stoljeću. To zaključujemo po nekim uočavanjima koja nam ostavlja Lovrić, a u taj sklop ide i vijest Giacomma Chiudine da su uslijed opasnosti od Turaka žene nosile handžare!⁹²

Kompleksnost kulturne situacije na ovom području izražena je u tradicijskim oblicima bračnih veza, među kojima je potvrđen levirat, sororat, bračne veze između dvije sestre i dva brata iz drugog roda, te višestruke zamjene u kojima su obitelji također vezane dvostrukim brakom u kojem su jedni drugima »dali« kćerke.

Nadalje, ovo je područje karakteristično po sistemu međusobne povezanosti, koji se izgrađuje na prvenstvu sistema obiteljske povezanosti i najbližeg kontaktiranja prve i druge generacije mladih iza diobe obitelji. Druga važna osnova je sistem tazbinskih (ženidbenih) veza s matrilokalnim naglaskom, i kao treća kategorija čvrsto društveno povezivanje pripadnika iste dobno-spolne grupacije, koje u najnovije vrijeme s raseljavanjem stanovnika prelazi okvire sela i regije, dapače i ruralne kulturne sredine.

Održavanje epskog stvaralaštva podudarno je s tradicijskim osjećajima i potrebama za bliskošću s pripadnicima društvene okoline. U današnje vrijeme kulturnih, ekonomskih i društvenih promjena psihički stresovi za stanovništvo sela Cetinske krajine podjednako su sudbunosni kao u vrijeme njihova doseljavanja. Stoga se povezivanje i izražaji pripadnosti obiteljskom i društvenom krugu očituju u raznim sferama. Nadgrobni spomenici grandioznih razmjera, pokazatelji ekonomske moći, tekstom uklesanim u mramor pokazuju sjedinjavanje s prošlim generacijama, pa — podižući grob sebi još za života uklesuju spomen:

»ocu, dedu Simi 1860 + 1944
majci, baki Mariji 1873 + 1942
bratu, ocu Jovanu 1895 + 1943
bratu, ocu Luki 1900 + 1935
snaji, majci Cvjeti 1902 + 1948«

(Otišić, 1980. g.)

---

⁹² Giacomo Chiudina, *Monografia Verlicca e il suo distretto*, Zara 1890, str. 30. i d.

Uz mnoge tradicijske karakteristike, kao što je praznovjerje, liječenje bajanjem i tzv. alternativnom medicinom, apotropejska magijska praksa i običaji (kojima se danas daje zabavni smisao), stanovništvo Cetinske krajine nosi u sebi sposobnost mijenjanja životnog prostora. Poslije drugog svjetskog rata mnogobrojno stanovništvo ovih krajeva bilo je u sastavu koloniziranih u Slavoniju i Vojvodinu. Ponajviše se išlo u ona naselja gdje je već postojao neki iseljenik iz ovoga kraja. Međutim, pred oko četiri decenija oblikovala su se i nova sela ili proširivala stara, na primjer u neposrednoj okolini Virovitice stanovnicima s Maovica i susjednih cetinskih sela, a također je ovim stanovništvom naseljena Kikinda i njena okolica. Sada se iseljavanja prakticiraju prema regijama s pretežno hrvatskim odnosno srpskim stanovništvom, pa se i diferencijacija govora specificira. Taj nemir Cetinjana lijepo je iskazan na nadgrobnom spomeniku Mile Maljkovića na Uništima, riječima:

»Bijo sam svetski putnik prošao
sam Paris i Kitoj i nigde ne
nađe mira dok mi posmrtni
marš ne odsvira 1970. g.«

Taj nemir ponio je stanovnike Cetinske krajine ne samo na razne krajeve Jugoslavije, već i u Ameriku, Australiju, te diljem gotovo svih evropskih zemalja. Transformacija nekadanjeg stočarskog stanovništva sela pod Dinarom, nastavlja se u konstantnom kulturološkom procesu, u koji su iz doba epike ušli s brojnim varijacijama dobronamjernih želja, u strahu od lošega, kao što ih izražava i ova zdravica:

»Zdravo, Omere, gori od mene,
rodila ti šenica bjelica,
i u kući kurata dječica,
ispod kuće vinova lozica.
Ko tebe bovanom, (kamenom),
ti njega komadom, (kruha),
Dušmani ti pod nogami bili,
kao konju ploča i dvaestčetir čavla,
odnijela ga dvaestčetir đavla.
Voli ti bukali, a dušmani úkali.
Svak ti davò, Bog ti pomagavò.
Sve ti kući dolazilo samo.
Kud odio, zdravo prolazio,
i svojoj kući dolazio!
I kod kuće zdravo nalazio,
vjernu ljubiu i dječicu malu,
a i svoju ostarjelu nanu!«